Ostravská univerzita v Ostravě
Fakulta sociálních studií

BYDLENÍ V KONTEXTU CHUDOBY A STÁŘÍ

Dana Sýkorová
Gabriela Nytra
Iva Tichá

Ostrava 2014

evropský sociální fond v ČR
EVROPSKÁ UNIE
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY
OP Vzdělávání pro konkurenceschopnost
UNIVERSITAS OSTRAVIENSIS
INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Ostravská univerzita v Ostravě
Fakulta sociálních studií

BYDLENÍ V KONTEXTU CHUDOBY A STÁŘÍ

Dana Sýkorová, Gabriela Nytra, Iva Tichá

Ostrava 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Autoři: Dana Sýkorová, Gabriela Nytra, Iva Tichá

Název: Bydlení v kontextu chudoby a stáří.

Recenzenti: Helena Kolibová, Lucie Galčanová

Tento text, **Bydlení v kontextu chudoby a stáří**, vznikl v rámci projektu Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080.

Je jednou z dílčích empirických studií a v projektové dokumentaci je označena jako „Dílčí analýza č. 1".

Uvedený projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Řešitelem projektu je *Ostravská univerzita v Ostravě, Fakulta sociálních studií.*

© Dana Sýkorová, Gabriela Nytra, Iva Tichá, 2014

© Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

ISBN 978-80-7464-493-1

OBSAH

PŘEDMLUVA 4

ÚVOD 5

1 STÁŘÍ a bydlení 8

1.1 Bydlení v kontextu individuálního stárnutí 8

1.2 Bydlení v kontextu demografického stárnutí 11

1.2.1 Senioři v české populaci 11

1.2.2 Senioři v ostravské populaci 13

2 Stáří a CHUDOBA 17

3 BYDLENÍ a stáří 22

3.1 Bydlení optikou gerontosociologie 22

3.2 Bydlení seniorů v České republice, resp. v Ostravě 27

3.3 Sociální služby související s bydlením v České republice, resp. v Ostravě 32

4 BYDLENÍ VE SVĚTLE DAT Z VÝZKUMU CHUDOBY VE STÁŘÍ 35

4.1 K metodologii výzkumu 35

4.2 Výsledky výzkumu 37

4.2.1 Dráhy bydlení seniorů – individuální příběhy 37

4.2.2 Dráhy bydlení seniorů – shrnutí 48

ZÁVĚR 51

SUMMARY 53

LITERATURA 54

PŘEDMLUVA

Publikace Dany Sýkorové, Gabriely Nytry a Ivy Tiché *Bydlení v kontextu chudoby a stáří* vznikla jako jeden z výstupů projektu *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080,* proto několik následujících řádků bude věnováno samotné prezentaci projektu.

Projekt *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080* (http://fss.osu.cz/) je tříletý projekt realizovaný na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě v době od 1. června 2011 do 31. května 2014 (tj. 36 měsíců) a spolufinancovaný Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky. Projekt vznikl v rámci výzvy č. 20 Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost, Prioritní osy 2 – Terciární vzdělávání, výzkum a vývoj, Oblasti podpory 2.3 – Lidské zdroje ve výzkumu a vývoji. (http://www.msmt.cz/file/17231) Cíl výzvy č. 20 (r. 2010) spočíval v podpoře vytváření kvalitních týmů výzkumu a vývoje s důrazem na internacionalizaci a multidisciplinaritu a umožňoval zapojení klíčových vědeckých pracovníků ze zahraničí jako prostředek posílení a rozvoje odbornosti týmů. Jednalo se o trvale aktuální úkol zkvalitnění personálního zabezpečení vědy a výzkumu včetně zlepšení odborné přípravy špičkových výzkumných pracovníků s vysokým výzkumným potenciálem a manažerskými zkušenostmi, tj. o úkol korespondující s cíli *Národní politiky VaVaI na léta 2009–2015* a *Národního programu výzkumu.*

Projekt VEDTYM – *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080* měl za cíl zúročit dosavadní zkušenost vědecko-výzkumné činnosti stávajícího tzv. „seniorského" týmu pracovníků FSS OU, přispět jejímu posílení (mimo jiné přizváním významného zahraničního experta s bohatou zkušeností s řízením mezinárodních výzkumných týmů), rozšířit stávající „seniorský" tým o nové pracovníky z řad mladých vědeckých pracovníků a studentů Ph.D. studia (tj. o „juniorský" tým) a následně udržet nově nabytou kvalitu špičkového expertního týmu v oblasti problematiky sociálních dopadů procesů modernizace, nových sociálních rizik (respektive sociální exkluze) v budoucích publikačních a projektových počinech pracovníků fakulty.

Fakulta sociálních studií OU využila svých bohatých mezinárodních zkušeností získaných aktivní účastí v ERIS – Evropském výzkumném institutu sociální práce OU (European Research Institute of Social Work) a zkušeností souvisejících s řešením řady projektů domácích grantových agentur (především GA ČR). Významnou úlohu v určení a specifikaci výzkumu projektu VEDTYM v oblasti sociální exkluze (rozvíjející *Hlavní směry vývoje vědy a výzkumu na FSS OU na období 2011–2014*) hráli prof. PhDr. Jan Keller, CSc., přední český sociolog, doc. PaedDr. Oldřich Chytil, Ph.D., děkan FSS OU, a doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., odborná garantka projektu v letech 2011–2012.

Monografii J. Kellera *Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická* je věnována teoretické reflexi problému exkluze, lze chápat jako teoretický rámec rozpracovávání problematiky exkluze ve třech následujících publikacích:

- SÝKOROVÁ, D., NYTRA, G., TICHÁ, I. 2014. *Bydlení v kontextu chudoby a stáří.* Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. 70 s. ISBN 978-80-7464-493-1.;
- BAUM, D. H., VONDROUŠOVÁ, K., TICHÁ, I. 2014. *Charakteristika sociálně prostorové segregace ve srovnání dvou měst (Halle – Ostrava).* Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. 74 s. ISBN 978-80-7464-491-7.;
- GOJOVÁ, A., GOJOVÁ, V., ŠPILÁČKOVÁ, M. (Eds.). 2014. *O způsobech zvládání chudoby z perspektivy rodin – podněty pro sociální práci.* Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. 136 s. ISBN 978-80-7464-492-4.

Monografie D. Sýkorové, G. Nytry a I. Tiché *Bydlení v kontextu chudoby a stáří* se zabývá tématem bydlení seniorů v souvislosti s ohrožením chudobou či chudobou ve stáří, resp. sociální exkluzí. Právě senioři patří ke skupinám zvláště ohroženým jak chudobou, tak vyloučením z bydlení. Autorky ukotvují téma v kontextu krize welfare states, globální ekonomické krize, společensko-ekonomické transformace v České republice. Pojednávají bydlení – chudobu – stáří rovněž jako součást diskurzu o demografickém stárnutí, o urbánní změně (postsocialistické transformaci měst). Těžištěm knihy je prezentace a diskuse výsledků výzkumu založeného na kvalitativním přístupu, na kterém se podílely v rámci projektu VEDTYM studentky doktorského studia sociální práce a mladé, začínající výzkumnice.

Jelena Petrucijová
odborná garantka projektu v letech 2013–2014

„Starý člověk potřebuje mít pocit osobní jistoty a spokojenosti v rámci určitého rodinného, či jiného integrovaného společenství; toho je možné dosáhnout jen za předpokladu přiměřeného zdraví a jisté úrovně hmotné zajištěnosti." (Haškovcová, 1990: 183)

ÚVOD

Bydlení má výraznou ekonomickou dimenzi – pořízení domu nebo bytu je nejnákladnější a přitom nezbytnou životní investicí (Musil, 2005), běžné výdaje na bydlení tvoří podstatnou položku měsíčních rozpočtů domácností. Od konce 70. let minulého století stojí otázka finanční dostupnosti bydlení *(affordability of housing)* v popředí zájmu sociální či bytové politiky - poté, co byl překonán problém fyzické dostupnosti bydlení *(availability of housing),* resp. bytové nouze (Lux, Sunega, 2006).

Téma bydlení vystupuje stále naléhavěji do popředí v souvislosti s tématem chudoby či ohrožením chudobou. Příjmová a materiální deprivace patří spolu s bydlením k oblastem, v nichž lze pozorovat sociální exkluzi[1], resp. finanční nedostupnost bydlení náleží k významným faktorům sociálního vyloučení (Hrast et al., 2012). Jak upozornil Keller, sociální problémy mají tendenci se „sbíhat v otázce bydlení" a *zde* se zřejmě projeví nejdříve nižší odolnost jedinců či skupin vůči sociálním rizikům (Keller, Hruška-Tvrdý, 2010: 113).

Opakovaně se potvrzuje, že makroekonomickými a sociálními procesy, sociální exkluzí jsou zvláště zranitelní senioři – hlavně ti, kteří žijí sami, vdovy, ti méně vzdělaní, nejstarší či chudí. Často nedisponují dostatečnými zdroji, které by mohli mobilizovat a případně kombinovat k udržení přijatelné životní úrovně a koneckonců samotné střechy nad hlavou (Andrews, Phillips, 2005; Rocha, 2001; dále Mayes, Berghman, Salais, 2001; Muffels, Fourage, 2002; Scharf, Phillipson, Smith, 2005; Ogg, 2005; Hrast et al., 2012). Bydlení přitom nabývá právě ve stáří mimořádné důležitosti (Vidovićová et al., 2013).

Zájem o studium bydlení a chudoby (sociální exkluze) podporuje krize *welfare states*, globální ekonomická krize (Andrews, Phillips, 2005), v Česku konkrétně spojitost s reformami sociálního či důchodového a zdravotního zabezpečení, s daňovými reformami, vládními úspornými opatřeními apod., které bezprostředně nebo v krátkém časovém horizontu zvýšily, příp. zvýší finanční zátěž domácností seniorů. Uveďme alespoň zpomalení valorizace penzí, zdanění přivýdělků důchodců, navyšování cen energií, zboží a služeb. Relativní výdaje českých domácností na bydlení rostly v průběhu celého transformačního období, a jak jsme již naznačili, dnes pro ně představují hlavní spotřební výdajovou položku. Zároveň se zřetelně zvětšovaly nerovnosti v její výši mezi domácnostmi nejchudšími a nejbohatšími[2] (Lux, Sunega, 2006; Lux, 2005; Sunega, 2003; Lux, Burdová, 2000; Mikeszova et al., 2009). Naplnění práva *každého* jednotlivce či domácnosti na kvalitní a finančně dosažitelné bydlení již přestává být samozřejmostí (viz koncept státu blahobytu, Lux et al., 2002), pochybovat lze o efektivitě nástrojů bytové politiky.[3]

Problematika bydlení i chudoby se stala součástí diskurzu o demografickém stárnutí. Nárůst počtu a podílu starých lidí – významných příjemců sociálních a pečovatelských služeb – neznamená jen enormní zvyšování nákladů státu na sociální a zdravotní zabezpečení obyvatel ve stáří (Andrews,

[1] Koncept sociální exkluze se dotýká vulnerability jedinců a skupin ve společnosti a souvisí úzce s koncepty chudoby a kvality života. Sociální exkluze ve své multidimenzionalitě zahrnuje deprivaci napříč mnoha oblastmi života – např. v příjmech, na trhu práce, v přístupu k (sociálním) službám, bydlení, zdraví, interpersonálním vztahům (Hrast et al., 2012).

[2] Relativní výdaje domácností na bydlení jsou definované jako průměrný podíl výdajů na bydlení na celkových měsíčních výdajích domácností (tamtéž). Valentová (2005) upozorňuje, že kvalita bydlení a vybavenost obyvatelstva bytovým fondem se sice zlepšují, nicméně se zároveň zvyšují ceny bydlení. Roste počet domácností nízkopříjmových či jinak znevýhodněných a zejména vzhledem k nim se prohlubuje problém finanční dostupnosti bydlení. Valentová odkazuje na Kleinmanovu tezi [1998] o „kolapsu tradiční bytové politiky" směřující k uspokojování bytových potřeb většiny domácností a o nástupu tzv. „dvousložkové" bytové politiky posilující rozdělení společnosti na (a) ty, kteří jsou schopni zajistit si kvalitní bydlení na trhu, a (b) ty, kteří nemohou bez pomoci státu získat ani standardní bydlení a jsou eventuálně ohroženi sociálním vyloučením a bezdomovectvím (Valentová, 2005: 307).

[3] Viz nástroje bytové politiky, které „zajišťují rovnováhu na trhu s bydlením a finanční dostupnost odpovídajícího bydlení i těm příjmově nejslabším" (Lux et al., 2002: 11).

Phillips, 2005). Posiluje také strukturální napětí na bytovém trhu, který se obtížně přizpůsobuje změnám ve skladbě domácností, tj. především přibývání bytových domácností jednotlivě žijících osob. A právě senioři tvoří jejich podstatnou část (Musil, 2005).[4] Zvýšení poptávky po malometrážních bytech žene vzhůru tržní nájemné a stupňuje ohrožení starších a chudých lidí ztrátou bydlení (Lux et al., 2002). Stárnutí populace „shora" implikuje rovněž specifické nároky na zajištění infrastruktury obytných čtvrtí, na dostupnost základních služeb.[5] Na tomto místě poukažme na další diskurzivní rámec bydlení, resp. chudoby ve stáří, jímž je urbánní změna, či s ohledem na Česko, postsocialistická transformace měst s jejími sociálně-prostorovými, majetkově-strukturálními a ekonomickými důsledky (Phillipson, Scharf, 2005; Ouředníček, 2010; Steinführer et al., 2009). Máme konkrétně na mysli nezanedbatelný potenciál urbánních procesů[6] přispívat k chudobě anebo prostorové, sociální exkluzi starých lidí (Phillipson, Scharf, 2005). Připomeňme: chudoba je „urbanizovaná" (Massey, 1996; Rocha, 2001), většina seniorů žije a „dožívá" ve městech, města demograficky stárnou.

Téma bydlení-chudoby-stáří zapadá v neposlední řadě do diskuse o změnách instituce rodiny – o zvýšené individualizaci, resp. posunu od závazků, povinností, kolektivních cílů jako základu rodinné koheze k dobrovolnosti, výběrovosti pout, k individuálním cílům a potřebám (např. Beck, 2004; Giddens, 1992). V tomto kontextu je zpochybňováno i rodičovství coby záruka získání pomoci ve stáří. Závěry o nejistotě podpory seniorů ze strany dětí se opírají rovněž o empirická data dosvědčující ambivalentnost příbuzenských vztahů (Lüscher, Pillemer, 1998). Nicméně přes napětí a konflikty, jimiž je vyjednávání pomoci starým rodičům v rodině zatíženo, není jejich ponechání bez pomoci časté. Naprosté většině z nich nakonec některé z jejich dětí pomůže (Sýkorová, 2007). Data současně podporují Bengtsonovu hypotézu o „intergeneračním sloupu" *(intergenerational stake),* tj. o vyšší solidaritě rodičů než dětí (Bengtson, 2001; Sýkorová, 2008). Právě finanční pomoc a pomoc s bydlením patří k těm typům, které proudí takřka výhradně směrem dolů po generační vertikále (Sýkorová, 2007).

Bydlení, chudoba a stáří jsou tématy navýsost multidisciplinárními (Musil, 2005; Andrews, Phillips, 2005; Kendig, 2003) – jednotlivě i ve vzájemném prolnutí „bydlení chudých či chudobou ohrožených seniorů". V našem výzkumu jsme se k tématu bydlení seniorů propracovali „skrze" výzkum chudoby ve stáří a jeho uchopení pro nás znamená nahlížet na téma především ze sociologické perspektivy v zájmu rozvoje teorie a praxe sociální práce *(research based knowledge).* Přestože na konci 60. let a v letech 70. bylo kritizováno zúžení vědecké diskuse o potřebách městských seniorů na problémy bydlení a jejich stárnutí v chudých čtvrtích měst (Birren, 1969; Kendig, 2003) či redukce výzkumu bydlení na jeho ekonomické a sociálně politické aspekty (Musil, 2005), rozhodně nejde o oblasti dostatečně probádané a pro nynější vědu neaktuální. Spíše naopak, uvážíme-li, že byly později odsunuty do pozadí soustředěním sociálně gerontologických studií na vztah mezi prostorem, místem (bytem, domem, čtvrtí, „domovem") a identitou, zdravím nebo životní spokojeností (*well-being*) stárnoucích jedinců (Phillips et al., 2005; Wahl, Weisman, 2003)[7]. Výzvou k návratu může být rovněž současné skrovné vědění o vulnerabilitě a sociální exkluzi seniorů v zemích střední a východní Evropy (Hrast et al., 2012; Tsakloglou, Papadopoulos, 2002; Ogg, 2005). Což můžeme v českém kontextu vztáhnout i na vědění o chudobě ve stáří ve spojitosti s bydlením (a vice versa: o bydlení seniorů ve spojitosti s chudobou) – v tomto světle lze hodnotit i drobný přínos naší studie.

Na jiném místě (Sýkorová, 2012) jsme konstatovali, že senioři usilují o aktivitu, soběstačnost a nezávislost v rámci možností daných zdravotním stavem, fyzickou výkonností, finančními zdroji a podmínkami dynamicky se měnících městských čtvrtí. S odkazem na výsledky našich starších výzkumů a na závěry dalších, vesměs zahraničních studií jsme seniory popsali jako jedince usilující o udržení kontroly „nad situací" pomocí rozličných, převážně účinných osobních strategií (pro přehled viz Sýkorová, 2007). Explicitně jsme zdůraznili, že chudoba, stejně jako vetchost, snížená pohyblivost či imobilita zásadně redukují možnosti seniorů „vyjednávat svůj způsob života" (tamtéž). Nicméně i tehdy není vhodné vidět ve starých lidech primárně a jen a pouze pasivní, nekompetentní, na pomoci druhých závislou „speciální populaci se speciálními potřebami" (Phillips et al., 2005: 147).[8]

[4] Spolu s mladými jednotlivci, nesezdanými partnery, matkami či otci s dětmi (tamtéž).

[5] Tj. dostupnosti a specifické struktury maloobchodních, komunálních, sociálních a zdravotních (podpůrných) služeb (Hodge, 2008).

[6] Např. revitalizace či regenerace, gentrifikace.

[7] Gerontologie, resp. environmentální gerontologie se zaměřuje na housing arrangements seniorů: kompozici domácností, vlastnictví bytů, standard bydlení, trvání rezidence, rezidenční satisfakci, roli sousedství, modifikaci prostředí z hlediska zpřístupnění či vyřazení (enablement/disablement), relokaci, institucionální bydlení (Hrast et al., 2012).

[8] Viz stereotypní vzorce vnímání potřeb starých lidí: (a) stáří s sebou přináší „speciální potřeby", versus (b) redukce potřeb starých lidí na úroveň základního fyziologického a materiálního zajištění (Nešporová et al., 2008).

Knihu jsme rozdělili do čtyř částí. V prvních třech shrnujeme především stav teoretického a empirického bádání na poli (1) stárnutí, stáří (viz kapitoly o souvislostech individuálního a demografického stárnutí a bydlení seniorů), (2) chudoby (kapitoly o chudobě či ohrožení chudobou ve stáří) a (3) bydlení (kapitoly, v nichž nahlížíme na bydlení z perspektivy sociální gerontologie, resp. sociální či environmentální gerontologie, popisujeme bydlení seniorů, včetně sociálních služeb souvisejících s bydlením v rámci České republiky, Moravskoslezského kraje a Ostravy). (4) Ve čtvrté části prezentujeme bydlení seniorů ve světle dat z výzkumu chudoby ve stáří, jež byl součástí projektu *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity* realizovaného Fakultou sociálních studií OU v letech 2011–2014 (viz Operační program ESF Vzdělávání pro konkurenceschopnost, reg. č. projektu CZ.1.07/2.3.00/ 20.0080).[9] Předkládáme jednak individuální příběhy bydlení konstruované na základě analýzy dat z rozhovorů s komunikačními partnery a partnerkami, jednak výsledný „příběh" shrnující jednotlivé *stories.*[10] V závěru textu se opíráme o výsledky analytického postupu dle zakotvené teorie *(grouded-theory).*

[9] O projektu (ve zkratce VEDTYM) je detailněji pojednáno v předmluvě studie. Zdůrazněme pouze, že projekt byl primárně zaměřen edukativně. Z tohoto pohledu je třeba posuzovat rovněž výsledky výzkumných aktivit, které byly jeho součástí.

[10] „Příběh" a „story" užíváme jako pojmové ekvivalenty. K anglické verzi se uchylujeme tehdy, považujeme-li to za vhodné z hlediska stylistického.

1 STÁŘÍ a bydlení

1.1 Bydlení v kontextu individuálního stárnutí

Všeobecně se uznává, že stárnutí představuje komplexní, dynamický „propletenec" biologických, psychologických a sociálních procesů (Sýkorová, 2007) interagujících v městském prostředí se složitými procesy geografickými (Andrews, Phillips, 2005). Změny zdravotního a funkčního stavu, sociální integrace, ekonomické úrovně po odchodu do penze zpravidla ovlivňují potřeby individuí, možnosti a způsoby jejich saturace – potřeby spojené s bydlením nevyjímaje. I pro ně platí, že dříve dostatečně nasycené potřeby mohou být pociťovány jako deficitní a naopak, že se přesunou akcenty na jiná spojení určitých potřeb, na jejich odlišné aspekty. Ve stáří zesiluje zejména význam potřeby bezpečí, rutiny a jistoty ve smyslu „známého", „obvyklého" a jejich vazba s fyzickou a psychickou pohodou, celkovou životní spokojeností (Nešporová et al., 2008). Synonymem bezpečí (ale také udržení osobní autonomie) je byt či dům seniorů, jeho okolí, sousedství (Kuchařová, 2002; Sýkorová, 2007, 2008; Hodge, 2008). Domov vnímají staří lidé jako místo bezpečné, důvěrně známé, „blízké", ačkoli v něm může být přítomno riziko v podobě nevyhovujícího fyzického prostředí, nedostupnosti sociální podpory – osamělosti i domácího násilí (Nešporová et al., 2008; Veselá, 2002; Tošnerová, 2002; Kuchařová, 2002).[11]

Je evidentní, že potřeba bydlení se promítá do dalších základních potřeb: potřeby bytí, vlastnictví, dělání a interakce (má tedy v zásadě multidimenzionální charakter, viz Nešporová et al., 2008). Její postavení mezi primárními, alfa potřebami (Maslow, 1970) se ve stáří umocňuje, spokojenost s bydlením významně určuje kvalitu života (Hodge, 2008; Lux, 2005).[12] S postupujícím věkem se totiž zužuje životní prostor jedinců a zdroje psychické, instrumentální i sociální podpory jsou stále častěji soustředěny v jejich nejbližším prostředí, resp. podpora je více odvozována od objektů „po ruce". Bydliště/bydlení se stává jedním z opěrných bodů vyjednávané osobní identity seniorů (Birren, 1969; Wahl, Lang, 2003; Laws, 1997). Význam silné či sílící vazby seniorů k domovu a jejich neochotu stěhovat se vyjadřují koncepty „vazby k místu" a „stárnutí v místě" *(attachment-to-place; ageing-in-place)*. Viz Kapitola 3.[13] S tím, jak se potřeby, zdroje, kompetence lidí vyvíjejí, mění se obvykle adekvátnost bydlení. Ve stáří mohou lidé bydlet v nevyhovujících zchátralých domech, v deprivovaných čtvrtích, po odchodu dětí nezřídka čelí „nadspotřebě bydlení", potýkají se s obtížemi s hrazením vysokých nákladů na bydlení apod. (Phillips et al., 2005).

Gerontologická literatura popisuje morfologické a funkční změny organismu a psychiky vesměs jako změny postupné, zdůrazňuje zachování mnohých psychických kvalit osobnosti stárnoucího člověka, značné aktivovatelné fyzické a kognitivní rezervy, možnosti optimalizace a kompenzace úbytku individuálních zdrojů (Sýkorová, 2007). Platí nicméně, že na rozdíl od předchozích fází životní dráhy je ve stáří přece jen pravděpodobnější pokles „adaptability, schopnosti formulovat a sledovat efektivní životní strategie" (Mareš, 1999: 50; rovněž Hodge, 2008). Biologické a psychické stárnutí je přitom rámováno explicitními či implicitními očekáváními vůči starším lidem a způsoby zacházení s nimi

[11] Z výzkumu Kuchařové (2002) vyplynulo: ve svém bytě se necítilo bezpečně 8 % respondentů ve dne a 16 % v noci. V místě bydliště zažívá pocit ohrožení ve dne 10 % respondentů, v noci dokonce 29 % respondentů. Ženy se cítí ohroženější než muži pouze v noci.

[12] Spokojenost s bydlením je zasazována do obecnějšího konceptu kvality života *(well-being, quality of life)*. (Lux, 2005)

[13] Každodenní chování starých lidí je zakotveno v daném fyzickém a sociálním prostředí (Phillipson, 2007). Jak stárneme, naše místo ve společnosti se mění (ve fyzickém i sociálním slova smyslu). Prostory a místa (spaces and places), ve kterých žijeme, pracujeme a trávíme volný čas, jsou věkově odstupňované, naopak věk je spojen s určitými místy a prostorem. Identita jedinců ve stáří je fluidní, permanentně vyjednávána na pozadí externích a interních podmínek (Laws, 1997).

zformovanými v dané společnosti[14] (Sýkorová, 2007; Alan, 1989). Víme, že významy stárnutí a stáří mají v současné západní kultuře převážně pejorativní, negativní konotace, jsou zatíženy stereotypy a mýty, tvořícími základ ageismu – diskriminace či naopak benevolentní ochrany „bezmocných" starých lidí (paternalismu)[15] (Butler, 1996; Vidovićová, 2005; Haškovcová, 2010; Del Casino, 2009). Ageismus znamená omezení sociálních rolí a znehodnocení statusu seniorů, odpírá jim rovné příležitosti a v mnoha ohledech snižuje jejich životní šance, jistě i v oblasti bydlení.[16] Senioři z výzkumu Sýkorové a kol. a Vidovićové a kol. (Sýkorová, 2007; Vidovićová a kol., 2013) poukazují na různé projevy věkové diskriminace: odmítnutí hypotéky na koupi bytu do osobního vlastnictví, ignoranci nebo agresivitu vlastníků domů ke starším nájemníkům při revitalizaci domů, bytů, na přehlížení ze strany mladších sousedů apod.

Společnost či kultura představují kontext, „v němž se tříští univerzalita stárnutí a stáří v mnohotvárné způsoby ´bytí starým člověkem´" (Sýkorová, 2007: 47). Diverzita seniorské populace a z ní vyplývající různorodost potřeb ve stáří jsou tím, co musíme při studiu bydlení, či specifičtěji bydlení chudých a chudobou ohrožených seniorů, brát v úvahu.[17] Bezpochyby to platí rovněž o strategiích naplňování jejich potřeb. Strategie[18] seniorů, řečeno obecně a ve zkratce, jsou založeny na hledání kompromisu mezi projevy a důsledky stárnutí či stáří a požadavky fyzického a sociálního prostředí v každodenním životě nebo v krizi. Zahrnují aktivity, jimiž se jedinci snaží udržet kontrolu nad svou situací ve vztahu k sobě a druhým, předcházejí krizím, popř. jimi krize překonávají – ať postupují vědomě či nevědomky, racionálně nebo improvizují. Strategie spočívají v přizpůsobení vlastních postojů, chování či jednání, daném zdroji, podmínkami a dostupnými prostředky, tzn. individuálními *coping* kapacitami, osobními kompetencemi (Hodge, 2008; Schröder-Butterfill, Marianti, 2006; Peace et al., 2005; Reis et al., 2000; Berger, Luckmann, 1999; Marshall, 1995).[19] Environmentální kontext, jímž jsou „adaptační výsledky" ve stáří zvlášť silně ovlivněny, bývá jen obtížně měnitelný (Viz vulnerabilita seniorů vůči „environmentálnímu tlaku" – *environmental docility hypothesis*, Lawton, Simon, 1968; Wahl, Lang, 2003; Hodge, 2008).

Hrast ve svém výzkumu sociálního vyloučení slovinských seniorů identifikoval strategii užití sociálních sítí, svépomoci, pracovní aktivity, managementu zdrojů, včetně sebeomezení. Skutečnost, že jen sporadicky narazil na formální zdroje asistence a v „boji" s materiální exkluzí formální strategie dokonce absentovaly, je výzvou pro další bádání (Hrast et al., 2012). Nešporová upozornila na ochotu seniorů uvažovat o „formálních kanálech saturace" alespoň v případě finanční výpomoci[20] (Nešporová et al., 2008). Sýkorová (2007) vyhledala v kvalitativních datech postupy, jimiž staří lidé usilovali o udržení finanční soběstačnosti a které jim pomáhaly akceptovat tíživější ekonomickou situaci. Některé z nich se explicitně nebo implicitně dotýkaly bydlení: (1) oddělování peněz z domácího rozpočtu na „nutné výdaje", tj. na nájem a povinné poplatky, šetření na ostatních výdajích, (2) mobilizace vůle „aby vyšli",

[14] Každá společnost vytváří systém explicitních či implicitních, formálních či neformálních sociálních očekávání (věkových norem), které formují věkově přijatelné chování, interakce, časování a následnost hlavních životních událostí i očekávání individuí (Alan, 1989) vůči lidem specifického věku v dané společnosti v konkrétním bodě času. Věkové normy tedy variují s ohledem na historický čas a společnosti, rovněž dle genderu, rasy, etnicity a sociální třídy (Hutchison, 2011). Věkově odstupňované diference v rolích a chování, jež jsou výsledkem hlavně sociálních procesů, jsou určeny také procesy biologickými a psychologickými. Jsme toho názoru, že věkové „normy" poskytují pouze obecnou definici akceptovatelného chování v určitém komplexu rolí a že věkové prahy rýsují jen rámcové kontury života. Uvnitř nich existuje „prostor" pro individuální deskripci a modifikaci životní dráhy (Viz Sýkorová, 2007).

[15] Z mýtů, které shrnuje např. Haškovcová (2010), vybíráme ty, které mohou zkreslit pohled na bydlení či chudobu ve stáří: mýtus falešných představ vztahující do přímé úměry životní spokojenost seniorů s materiálním komfortem, mýtus homogenity populace seniorů a jejich potřeb. Ovšem senioři mohou být na druhé straně marginalizováni aktivismem ve jménu boje s ageismem (Andrews, Phillips, 2005).

[16] Vidovićová (2008: 144) definuje ageismus jako „kvalitativní rozlišování mezi jedinci nebo skupinami na základě jejich chronologického věku nebo příslušnosti k určité kohortě", přičemž na tomto základě jsou jim přisuzovány odlišné vlastnosti a schopnosti a/nebo určeny symbolické, institucionální, fyzické, prostorové bariéry pro jejich vstup, výstup nebo participaci na rolích, statcích, službách a ostatních dobrech sociálního života. V souvislosti s prostorovým ageismem upozorňuje Vidovićová et al. (2013) na narušení environmentální spravedlnosti („férové distribuce environmentálních výhod či zátěže).

[17] Birren tvrdí, že heterogenita, resp. individuální odlišnosti v sociálních, psychologických a fyzických potřebách jsou u starších lidí větší než u mladých (Birren, 1969, podobně Phillips et al., 2005).

[18] Viz psychologický koncept *coping* jako kognitivní a behaviorální snaha jedince vyrovnat se s externími nebo interními požadavky přesahujícími jeho/její zdroje (Lazarus, Folkman, 1984).

[19] Kompetence je odvozena od psychologických, sociálních atributů i fyzického fungování (Hodge, 2008). Schröder-Butterfill a Marianti (2006) rozlišují hlavní *coping* kapacity seniorů: (a) individuální (zdraví, lidský kapitál), sociální sítě a formální sociální ochranu. Monroe et al. (2007) hovoří o interních, externích a vládou podporovaných strategiích (Rovněž Hrast et al., 2012).

[20] Jako jednu z mála oblastí, v níž formální pomoc senioři připouštějí (Nešporová: tamtéž).

(3) individuální srovnávání – svých dnešních finančních podmínek s dřívějšími, (4) sociální, intra a intergenerační srovnávání, tj. komparace s vrstevníky, „kteří jsou na tom hůře, trpí nedostatkem financí“ nebo s „napjatějšími finančními poměry mladých rodin“, které si teprve pořizují a zařizují byt a jsou navíc ohroženy nezaměstnaností. (Varady a Carroza (2000) potvrzují, že vůči situaci referenčních skupin jsou seniory vyjednávány i potřeby a požadavky spjaté s bydlením.) Senioři také reinterpretují ztráty – bagatelizují finanční těžkosti, odkazují na omezené potřeby stáří (Sýkorová, 2007). Jde v podstatě o mechanismy popření, redukce disonance, obrany ega, které oslabují kritické hodnocení každodenního života a stojí zřejmě za tendencí starších lidí prohlašovat se za spokojené – proto vyjadřují relativně vysokou míru satisfakce s bydlením i tehdy, je-li objektivně špatné (Lawton, 1983). (Podrobněji ke strategiím bydlení v Kapitole 4.)

Senioři vnášejí do nynějších strategií osobní zkušenost, „obsahy“ socializace, akulturace z předchozích fází svého života (Hodge, 2008). Na základě zkušenosti modifikují rovněž svá očekávání, aspirace, hodnocení a strategie vážící se k bydlení. (Např. předchozí zkušenost s nízkou úrovní bydlení vede zpravidla k již zmíněné relativní spokojenosti se současným, byť horším bydlením i k nižším očekáváním do budoucna.) Ukazuje se tedy, že má smysl přistupovat ke studiu potřeb a strategií ve stáří prostřednictvím perspektivy životní dráhy (*life course perspective*, Passuth, Bengtson, 1996; Sandoval et al., 2009; Hrast et al., 2012). Stáří je v ní pojímáno v celku životního běhu jako přechodová fáze propojená s ostatními jeho etapami (Hendricks, Achenbaum, 1999). Je otázkou, nakolik a jakým způsobem se v životní situaci seniorů projevuje obecná tendence k oslabování modelu univerzální životní dráhy, tj. k diverzifikaci její struktury, následnosti stadií, časování přechodových událostí (Hutchison, 2011; Chaloupková, 2009; Dudová, 2011).[21]

Životní dráha je definována jako sekvence úzce propojených událostí nebo stavů v rozmezí životního času individuí (Alan, 1989; podobně Chaloupková, 2009). Jedinci procházejí řadou transicí, změnami rolí a statusů (Elder, Kirkpatrick Johnson, 2003; George, 1993; Hagestad, 1991). Body zvratu (*turning points*), které narušují kontinuitu životních trajektorií, před nimi otevírají či uzavírají příležitosti, přinášejí trvalé změny v jejich prostředí, v konceptu Já, v názorech a očekáváních (Hutchison, 2011). Životní dráhy jsou formovány samotnými individui v kontextu sociální interakce a v hranicích strukturálních omezení (Berger, Luckmann, 1999).[22] Simultánní konfrontace s mnoha událostmi a transicemi, hromadění negativních důsledků znevýhodnění zvyšují riziko „vykolejení“ z dráhy[23] (Hutchison, 2011) a vývoje trajektorie selhání (Viz koncept kumulativních výhod a nevýhod/ *cumulative advantage and cumulative disadvantage* O'Rand, 1996; Dannefer, Uhlenberg, 1999).[24] Kritickou životní událostí je bezesporu chudoba (Rowntree, 1901; Sandoval et al., 2009) a s ní mnohdy „ruku v ruce jdoucí“ nebezpečí ztráty střechy nad hlavou. Příznivý obrat v trajektorii bývá mnohdy možný na základě vnějšího zásahu, např. sociálně politických opatření, intervencí sociální práce apod. Nelze pominout roli neformálních sítí sociální podpory. Psychologové poukazují rovněž na resilienci – schopnost (některých) lidí čelit rizikovým faktorům (Hutchison, 2011).

Životní dráha představuje „sumarizaci zkušeností“ získaných jedinci v různých oblastech jejich života – tyto multiple trajectories (kariéry) se protínají, vzájemně ovlivňují (Hutchison, 2011; Sunega et al., 2002; Kendig, 1990; Alan, 1989). Do dráhy bydlení, tj. „posloupnosti obydlí, která jednotlivec obývá v průběhu svého života“, tak zasahuje dráha pracovní, rodinná aj.[25] (Vajdová et al., 2002: 231; Lux et al., 2002)

[21] *Bod obratu (zlom)* je událost v životním běhu, která ve svém důsledku reprezentuje podstatnou změnu jeho směru. Trajektorie obvykle zahrnují řadu náhlých přerušení, diskontinuit. Z longitudinálních výzkumů lze určit tři typy životních událostí – bodů zvratu: 1. otevírající/uzavírající příležitosti; 2. způsobující trvalé změny v prostředí jedince; 3. měnící jeho sebepojetí, názory a očekávání. Některé události obsahují všechny uvedené typy událostí. Definice události jako bodu zvratu závisí na jedinci či kolektivitě. V současnosti jsou životní dráhy flexibilněji strukturované (Hutchison, 2011).

[22] Z gerontosociologických teorií se lze odvolat na variantu perspektivy životní dráhy ukotvenou v interpretativní sociologii. Rozdíl v teoretické explanaci důsledků normativního, resp. institucionálního „vakua“ proti sobě staví negociační modely stárnutí, zformované ve shodném teoretickém rámci, a normativní modely stárnutí (Marshall, 1978–79). Na seniory nahlížíme jako na aktivní participanty konstruování životních drah, nicméně s ohledem na celoživotní expozici vlivům sociální struktury.

[23] Idea vývojových rizik a ochrany (*developmental risk and protection*, Elder, 1998): vývojový vliv sukcese životních transicí nebo událostí je podmíněn tím, kdy se objeví v životě člověka (časování, sekvencování), trváním a časovým rozestupem rizikových obtíží (Shanahan, 2000).

[24] Kumulování sociálně konstruovaných výhod či nevýhod při posunu příslušníků kohort skrze sociální struktury přispívá s přibývajícím věkem k posilování intrakohortních rozdílů a k výsledné heterogenitě populace seniorů (Sýkorová, 2007).

[25] Viz vzestupná, sestupná či setrvalá dráha/kariéra bydlení (pojem žebříček bydlení/*housing ladder*, na jehož vrcholku coby nejpreferovanější figuruje bydlení ve vlastním rodinném domku). (Lux et al., 2002)

1.2 Bydlení v kontextu demografického stárnutí

1.2.1 Senioři v české populaci

V úvodu jsme zasadili problematiku bydlení (a chudoby) ve stáří do kontextu demografického stárnutí: v důsledku pozitivních změn v úmrtnostních poměrech a prodlužování naděje dožití představují senioři stále početnější složku populace. Česká republika zatím nepatří mezi „nejstarší“ evropské země, i když kontingent osob ve vyšším věku je v posledních letech sycen početnějšími generacemi z období 2. světové války a 65 let se již dožívají také lidé z prvních silných poválečných ročníků (Tisková zpráva ČSÚ 2012; Projekce obyvatelstva České republiky 2013). Z celkového počtu 10 436 560 jejích obyvatel dosáhl zhruba každý čtvrtý 60 a více let (2389 083 obyvatel, 12,9 %), ve věku 65+ byl každý šestý (1644 836, 15,8 %). Je chronicky známo, že mezi seniory výrazně převažují ženy, zvláště zřetelně v nejvyšších věkových kategoriích (v segmentu 60+ a 65+ tvoří skoro tři pětiny: 57, 4 % a 59,6 %; mezi 80+letými bezmála tři čtvrtiny: 68,2 %[26]). Z hlediska materiální a bytové situace je zásadní, že s postupujícím věkem narůstá počet žen, které ovdověly. Muži-senioři pravděpodobněji než ony žijí v manželství, anebo jako *singles*. (Ve skupinách 60+ je 555 340 vdov a 108 767 vdovců, 80+ 204 622 vdov a 40 205 vdovců (SLDB, 2011). Maskulinitu zemřelých dokládají i hodnoty průměrného věku: 41,1 let oproti 42,5 roku u žen.

Se zvyšující se intenzitou úmrtnosti ve vyšším věku se jako důsledek ztráty partnera zvyšuje počet domácností jednotlivců a klesá podíl osob žijících v páru. Domácností seniorů-jednotlivců bylo v roce 2011 sečteno více než půl milionu a v naprosté většině případů se jedná o domácnosti nepracujících důchodců, především ovdovělých žen. Úplné rodiny seniorů převažují spíše v mladších věkových skupinách (jejich podíl z celku úplných rodin se pohybuje mezi 16–25 %). Tyto domácnosti jsou ze čtyř pětin tvořeny manžely, s nimiž nežijí další osoby. Většinou jsou již oba penzionováni a dále nepracují (80 % z nich, oproti statisticky zanedbatelnému 1,5 % domácností s oběma ekonomicky aktivními členy). S věkem přibývá seniorů využívajících možnost bydlení spolu s jinou domácností nebo bydlení institucionálního. (*Domácnosti seniorů*. ČSÚ, 2013)

Tabulka 1 Střední délka života a zdravá délka života ve věku 65 let

Rok	Střední délka života ve věku 65 let[27]	
	Muži	Ženy
1985	11,50	14,70
1990	11,60	15,20
1995	12,70	16,00
2000	13,72	17,09
2005	14,38	17,55
2010	15,26	18,71
2011	15,47	18,82
2012	15,59	18,91
Rok	Zdravá délka života ve věku 65 let[28]	
	Muži	Ženy
2012	8,3	8,9

[26] Počet osob ve věku 80+ činí 386 794.

[27] Upraveno dle zdrojů: Zdravotnictví ČR 2012 ve statistických údajích, s. 13 (Dostupné na: http://www.uzis.cz/publikace/zdravotnictvi-cr-2012-ve-statistickych-udajich).

[28] Zdravá délka života ve věku 65 let, EUROSTAT (Dostupné na: http://apl.czso.cz/pll/eutab/html.h?ptabkod=tsdph100 a http://apl.czso.cz/pll/eutab/html.h?ptabkod=tsdph220).

Starších lidí bude u nás nadále přibývat – díky posouvání početně silných populačních ročníků do seniorského věku a pravděpodobně i dalšímu zlepšování ukazatelů úmrtnosti. (Což spolu s udržováním plodnosti pod hranicí prosté reprodukce přispěje „k rychlému a výraznému stárnutí." *Tisková zpráva ČSÚ,* 2012; Svobodová, 2011.)[29] Index stáří udávající poměr seniorské a dětské složky populace, přesněji počet obyvatel ve věku 65 a více let připadajících na sto 0–14letých dětí, by měl v roce 2051 činit 251,5 oproti hodnotě 107,6 v roce 2011 (*Projekce obyvatelstva České republiky,* 2013: 6). Vzhledem k očekávanému demografickému vývoji lze předpokládat, že domácnosti seniorů budou mít v příštích desetiletích stále silnější zastoupení v celkové struktuře domácností. Již v poslední dekádě vzrostl počet hospodařících domácností seniorů v průměru o 9 %.[30] *(Domácnosti seniorů.* ČSÚ, 2013)

Diskuse o sociálních či ekonomických důsledcích tohoto vývoje se soustředí zejména na významný růst podílu „nejstarších starých", tj. osob ve věku 80+ (Rychtaříková, 2002; Svobodová, 2011; indexy ekonomického zatížení[31] viz Tabulka 2). Se zvyšujícím se počtem let, která jedinci prožívají v dobrém zdraví (tzv. zdravá délka života/*healthy life years*), se bude zřejmě posouvat výskyt chronických nemocí do vyššího věku a stoupnou náklady na sociální a zdravotní péči i požadavky kladené na rodinné podpůrné sítě (Svobodová, 2011; Sýkorová, 2007). Na dlouhodobé péči jiných osob budou s větší pravděpodobností závislé ženy než muži.[32]

Nerovnosti ve zdraví, resp. v celkové životní situaci jedinců se odvíjejí rovněž od dosaženého vzdělání. Co se týče seniorů, většina z nich nedosáhla více než středního vzdělání bez maturity (63,1 % z věkové kategorie 60+, viz *SLDB,* 2011). Nicméně vzdělanostní úroveň seniorů se do budoucna zlepší, a s tím se zřejmě změní i jejich nároky na životní úroveň, strukturu a rozsah služeb apod. (Svobodová, 2011). Viz Tabulka 3 níže.

Tabulka 2 Index stáří a indexy ekonomického zatížení (projekce)[33]

Rok	Index stáří 65+/0–14	Index ekonomického zatížení[34]	
		0–14, 65+/15–64	0–19, 65+/20–64
2021	136,7	56,9	69,1
2051	251,5	83,0	98,2
2061	276,4	85,6	103,3

[29] Za předpokladu kvalitní a dostupné zdravotní péče, fungování prevence, včasné diagnostiky, dodržování zdravého životního stylu a omezení rizikových faktorů jako stres, zhoršená kvalita životního prostředí, máme šanci na další zlepšení úmrtnostních poměrů, a tím zvýšení střední délky života.

[30] Vzhledem ke změně organizace, způsobu sběru a především automatickému zpracování dat sčítání 2011 byla jako nejnižší odvozená jednotka domácností konstruována domácnost hospodařící (oproti sčítání 2001, ve kterém ji představovala domácnost cenzová). Za domácnosti seniorů jsou považovány všechny hospodařící domácnosti tvořené jednou rodinou, jednotlivcem, nebo domácnosti prarodičů s vnoučaty, ve kterých je osoba v čele ve věku 65 a více let. V roce 2011 bylo v České republice 1 069 505 domácností seniorů, ve kterých žily celkem 1 762 993 osoby (*Domácnosti seniorů.* ČSÚ, 2013). Viz také Šimek, Štyglerová (2012).

[31] Podle projekce se bude index ekonomického zatížení zvyšovat zejména v období 2035–2060. Předpokládaná hodnota 100 znamená početní vyrovnání osob v ekonomicky neaktivním věku (do 20 a nad 65 let vůči osobám ve věku ekonomické aktivity (20–64 let). (Tamtéž)

[32] Ženy žijí déle než muži, tráví delší období života se zdravotním postižením. Jsou také ochotnější využívat zdravotnických služeb (zdravotní prevence i léčby), vesměs zaujímají odpovědnější přístup ke svému zdraví (Juskanin, 2011).

[33] Zdroj: Projekce obyvatelstva České republiky 2013: 6 (Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/A6003061EE/$File/402013u.pdf.).

[34] Poměr obyvatelstva v ekonomicky neaktivním a aktivním věku.

Tabulka 3 Vzdělanostní struktura seniorské populace ČR[35]

Nejvyšší dosažené vzdělání	Počet osob ve věkové kategorii			
	60 – 69 let		70 a více let	
	abs.	%[36]	abs.	%
bez vzdělání	5 130	0,4	6 967	0,6
základní vč. neukončeného	238 491	18,3	373 359	33,3
střední vč. vyučení (bez maturity)	518 477	39,7	363 401	32,5
úplné střední (s maturitou)	315 597	24,2	187 742	16,8
nástavbové a vyšší odborné	59 756	4,5	39 511	3,5
vysokoškolské	134 335	10,3	81 210	7,3

1.2.2 Senioři v ostravské populaci

Ostrava, kde probíhal náš výzkum, je třetím nejlidnatějším městem České republiky. I když je „díky svému historickému vývoji průmyslového města populačně výrazně mladší" než Praha a Brno (Petrová Kafková, Galčanová, 2012: 86), také její populace stárne a demografické projekce naznačují pokračování tohoto trendu. K 31. 12. 2011 měla Ostrava 49 605 obyvatel ve věku 65 a více let (z toho 19 396, resp. 39,1 % mužů a 30 209, resp. 60, 9 % žen), což je o téměř deset tisíc více než v roce 2002.[37] Průměrný věk Ostravanů vzrostl v období mezi dvěma posledními censy na 41,3 let z předchozích 35,7 let, index stáří 65+/0–14 na 117,1 ze 79.[38] „Nejstarší" městskou částí je nyní Poruba – průměrný věk rezidentů tohoto obvodu dosahuje 43,7 let a index stáří činí 172,8[39] (*Statistická ročenka MS kraje,* 2013).

Dlužno podotknout, že stárnutí Ostravy souvisí s migračními procesy: významnou část nynější seniorské populace představují lidé, kteří byli součástí mohutné migrační vlny „za prací" v 50. letech 20. století. Porevoluční migrační odliv, jenž je odpovědí na deindustrializaci a následné omezení pracovních příležitostí, příp. na suburbanizaci, odvádí z města především příslušníky mladších kohort. Na počátku 90. let byl poprvé zaznamenán populační úbytek, který později nezvrátil ani vstup demograficky silných ročníků do reprodukčního věku (Karchňáková, 2010).

[35] Zdroj: ČSÚ (Dostupné na: http://www.scitani.cz/csu/2012edicniplan.nsf/p/04000-12).

[36] % z celku zjištěných v kategorii 60–69 let. Nejsou uvedeny počty osob, u kterých nebylo vzdělání zjištěno (podíly se vztahují k celku „zjištěných"). Upraveno dle *Obyvatelstvo ve věku 15 a více let podle nejvyššího ukončeného vzdělání.*

[37] Počet obyvatel 65+ k 31. 12. 2002 činil 40 428 (15 177, tj. 37, 5% mužů a 25 251, tj. 62, 4% žen).

[38] Průměrný věk obyvatel okresu Ostrava byl v roce 2011 stejný jako průměrný věk obyvatel statutárního města Ostravy. Tato skutečnost může být dána také tím, že cca 90% počtu obyvatel okresu Ostrava tvoří populace města Ostravy. Vývoj indexu stáří viz také *Demografická ročenka měst. Ostrava.* 2013.

[39] Nejméně seniorů naopak žije ve Vítkovicích a Nové Vsi (průměrný věk 38,8 a 39 let).

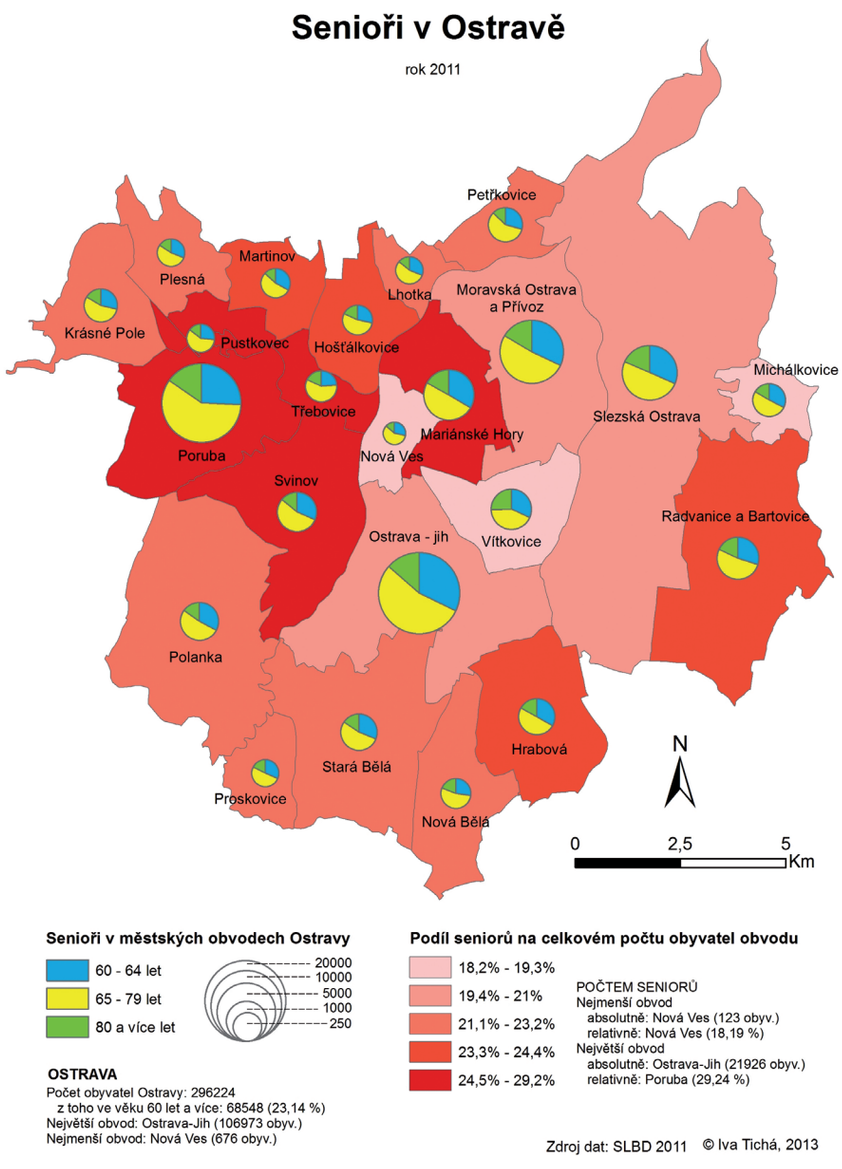

Obrázek 1 Senioři v Ostravě

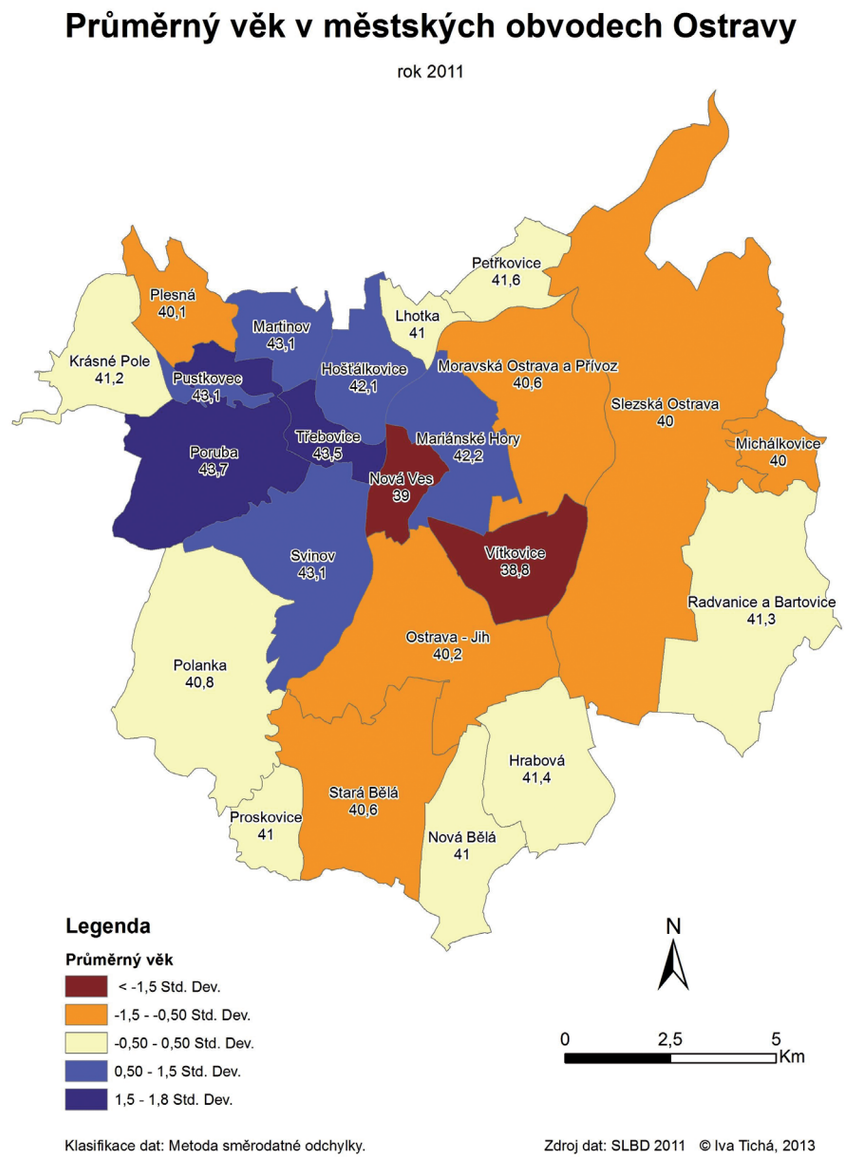

Obrázek 2 Průměrný věk v městských obvodech Ostravy

Uzavřeme kapitolu konstatováním: Rostoucí procentuální zastoupení osob vyššího a vysokého věku v populaci může být interpretováno jako pokrok jen tehdy, je-li zajištěna patřičná kvalita života ve stáří, tedy i přiměřená životní úroveň.

2 Stáří a CHUDOBA

Přechod ze zaměstnání do starobního důchodu je díky nepříznivému poměru přiznané penze k dříve pobírané mzdě (*replacement rate*[40]) vesměs provázen značným finančním propadem. Senioři se nezřídka potýkají s potížemi s uspokojením některé ze základních potřeb, zejména s hrazením nákladů na bydlení (Alcock, 1997; Vohralíková, Rabušic, 2004; Vidovićová, Rabušic, 2003; Kuchařová, 2002). Ty totiž nyní rostou rychleji než příjmy domácností (v průměru o 2 388 Kč na domácnost za rok), což přispívá k mírnému zvýšení celkového počtu domácností hospodařících s příjmy pod hranicí životního minima[41] (částky, která po odečtení nákladů na bydlení činí pro jednotlivce 3 410 Kč na měsíc, pro první osobu v domácnosti 3140 Kč a každou další osobu v domácnosti, která není nezaopatřeným dítětem, 2 830 Kč. Viz *Příjmy a životní podmínky domácností* 2012, Zákon č. 110/2006 Sb., o životním a existenčním minimu, v platném znění, Nařízení vlády č. 409/2011 Sb., o zvýšení částek životního minima a existenčního minima). Nicméně domácnosti důchodců s příjmem nižším než toto společensky uznané minimum k zajištění výživy a dalších elementárních osobních potřeb[42] tvořily v roce 2012 jen 2,4% z celku těchto domácností. Riziko chudoby podstatně oslabují sociální transfery: sociální příjmy, tj. důchody (starobní, invalidní a pozůstalostní), případně dávky státní sociální podpory tvoří více než 4/5 hrubých peněžních příjmů domácností důchodců. Je zřejmé, že životní úroveň seniorů se zásadně odvíjí od objemu starobní penze, tj. u mužů v průměru od 11 948 Kč, u žen 9 782 Kč (celkově od 10 778,- Kč).[43] Pro vdovce a zejména vdovy je podstatná výše pozůstalostní penze – ta činila v průměru u mužů 6 076 Kč a při souběhu vdoveckého a starobního či invalidního důchodu 13 236 Kč, u žen 7 104, resp. 11 680 Kč (Údaje k 31. 12. 2012, *Statistická ročenka z oblasti důchodového zabezpečení*, 2012).

Výrazně příznivější je samozřejmě finanční situace ekonomicky aktivních, vesměs mladších seniorů (sociální příjmy pobírá 91, 8% 60–64letých oproti 97,7% 75letým a starším). (*SILC,* 2012).[44]

[40] Náhradový poměr, resp. procentuální finanční podíl z hrubé mzdy tvořící důchod, zvýhodňuje nízkopříjmové skupiny.

[41] Zvýšil se podíl domácností, které náklady na bydlení vnímaly jako velkou zátěž, a to na 28,5%. Počet domácností hospodařících s příjmy pod hranicí životního minima vystoupil na 160,1 tisíc, což je 3,8% z celkového počtu domácností (*Životní podmínky,* 2012).

[42] Vyjma nákladů na bydlení (viz definice životního minima). Existenční minimum (2 200 Kč) je minimální hranicí peněžních příjmů nezbytných k zajištění uvedených potřeb na úrovni umožňující přežití. Problémy s hrazením nákladů na bydlení řeší příspěvek na bydlení, resp. doplatek na bydlení.

[43] Veškeré důchody, ať už starobní, invalidní nebo pozůstalostní, se skládají z tzv. základní výměry a tzv. procentní výměry. V roce 2012 se základní výměra důchodu, která je pro všechny typy důchodů stejná, rovná 2 270 Kč. Podle § 33 zákona o důchodovém pojištění je stanovena výše procentní výměry starobního důchodu nejméně 770 Kč měsíčně. Minimální výše starobního důchodu v roce 2012 činila 3 040 Kč měsíčně. Základní výměra pozůstalostního důchodu v roce 2012 byla 2 270 Kč měsíčně. Výše procentní výměry činí 50% procentní výměry starobního důchodu nebo invalidního důchodu pro invaliditu třetího stupně, na který měl nebo by měl nárok manžel nebo manželka v době smrti. Zákon zatím nepamatuje na životní partnery v případě, že nedošlo k uzavření manželství. (http://finexpert.e15.cz/pozustalostni-duchody-v-roce-2012) Nejčastěji je vyplácen důchod ve výši „okolo“ 10 000 Kč – pobírala ho pětina všech důchodců. (*Počty důchodců a poplatníků pojistného v ČR*, Praha: MPSV). Pro ekonomickou situaci seniorů mohou být problémem předčasné důchody: Předčasný starobní důchod je totiž trvale (i po dosažení věku pro nárok na řádný starobní důchod) krácen, a to v závislosti na délce doby, která chybí do dosažení řádného důchodového věku. Jeho výplata nenáleží při souběžném výkonu výdělečné činnosti. Z celkového počtu 2 341 220 starobních důchodů vyplácených k 31. 12. 2012 bylo předčasných starobních důchodů zhruba 22%, (tj. 523 886). Dostupné na: http://www.cssz.cz/cz/o-cssz/informace/media/tiskove-zpravy/tiskove-zpravy-2013/2013-03-13-podil-predcasnych-starobnich-duchodu-z-celkoveho-poctu-starobnich-duchodu-cinil-22.htm. Obecně: Seniorům jsou vypláceny jednak „sólo“ důchody, jednak důchody v souběhu s jinými typy (starobní důchody vč. předčasných spolu s pozůstalostním - vdovským, vdovským, resp. invalidním).

[44] Ekonomická aktivita je významná u věkové skupiny 60–64 let, což souvisí se stále se posunující hranicí pro odchod do důchodu. Ve věkové kategorii 65–69 a následně 70–74 se ekonomická aktivita významně snižuje: Ekonomicky aktivních osob ve věku 60-64 let je v České republice 207 348, ve věku 65–69 let 64 067 a ve věku 70 a více let 34 461 osob (ČSÚ, 2013). Zhruba 150 tisíc Čechů, kterým stát přiznal nárok na odchod do důchodu, dochází i v penzi pravidelně do zaměstnání (V Česku pracuje zhruba 150 tisíc důchodců (Zpráva ČSSZ). Ekonomicky aktivní jsou spíše senioři-muži než ženy, vesměs pak senioři s vyšším vzděláním (středoškolským ukončeným maturitou nebo vysokoškolským): Ve věkové kategorii 75–79 let je v České republice 5488 ekonomicky aktivních mužů, ale jen 2966 žen. Téměř 70% ekonomicky aktivních lidí ve věku 65 a více let má maturitu či ještě vyšší vzdělání (ČSÚ, 2013, dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/1417-13).

Rozsáhlejší participaci seniorů na trhu práce ovšem brání rovněž ageismus, resp. věková diskriminace (Vidovićová, Rabušic, 2003).

Tabulka 4 Důchodová statistika ČR, Moravskoslezského kraje, města Ostravy k 31. 12. 2012[45]

		Počet starobních důchodců (vč. předčasných)			Průměrná výše sólo starobního důchodu (Kč)		
		Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
1.	ČR	881 223	1 459 997	2 341 220	11 948	9 782	10 778
2.	MS kraj	106 113	170 823	276 936	12 486	9 376	10 845
		Počet předčasných starobních důchodců[46]			Průměrná výše sólo předčasného starobního důchodu[47]		
3.	ČR	221 900	301 986	523 886	10 762	8 718	9 641
4.	MS kraj	28 550	43 218	71 768	11 142	8 425	9 590

		Průměrná výše důchodů (Kč)						
5.	Ostrava-město	Starobní		Invalidní, stupně			Pozůstalostní	
		plné	poměrné	3.	2.	1.	vdovy	vdovci
		11 031	5 913	10 353	6 655	6 224	11 470	13 474

Díky zmíněným sociálním transferům překročí příjmy naprosté většiny seniorů oficiální hranici chudoby. Podíl osob ve věku 65+ s příjmem nižším dosáhl v roce 2012 jen 6 %, resp. 16,8 % z této věkové kategorie (vztahujeme-li jej k 60 %, resp. 70 % mediánu ekvivalizovaného disponibilního příjmu domácnosti).[48]

Tabulka 5 Osoby ohrožené chudobou v letech 2007–2012. Příjmová chudoba osob ve věku 65+[49]

Rok	Hranice příjmové chudoby (% mediánu ekvivalizovaného disponibilního příjmu)			
	hranice 60 % (Kč)	Podíl osob ve skupině 65+	hranice 70 % (Kč)	Podíl osob ve skupině 65+
2007	92 212	5,5	107 580	17,1
2008	101 083	7,4	111 930	21,8
2009	109 184	7,2	127 381	21,3
2010	111 953	6,8	130 611	16,9
2011	113 040	6,6	131 880	17,1
2012	114 953	6,0	134 112	16,8

Rozsah příjmové chudoby nedosahuje vysokých hodnot jako v letech 2008–2009 a zejména v relaci k mladým rodinám s dětmi nelze seniory označit za chudé (Trbola, Sirovátka, 2006; Holub, 2005 aj.). Nicméně musíme opět zdůraznit jejich takřka výhradní závislost na státní penzi, a tudíž citlivost vůči výkyvům v její výši, resp. vůči úpravám valorizace důchodů na pozadí dynamicky rostoucích životních

[45] Upraveno. Zdroje: ČSSZ, dostupné na: 3/2013-03-13-podil-predcasnych-starobnich-duchodu-z-celkoveho-poctu-starobnich-duchodu-cinil-22.htm (řádky 1–4); ČSÚ, dostupné na: http://www.czso.cz/xt/redakce.nsf/i/duchody_a_duchodci_v_moravskoslezskem_kraji_v_roce_2012 (řádek 5).

[46] Starobní důchody trvale i dočasně krácené (přiznané podle § 31 a § 30 zákona o důchodovém pojištění).

[47] Průměrná výše předčasného starobního důchodu trvale kráceného (přiznaného podle § 31 zákona o důchodovém pojištění).

[48] ČSÚ, dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/8F001AC363/$File/30121319.pdf http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/3012-13.

[49] Upraveno dle zdroje ČSÚ: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/8F001AC363/$File/30121319.pdf.

nákladů. Nepřehlédnutelné je, že „podstatná část seniorů hodnotí důchody jako nedostatečné pro prožití důstojného stáří a že se cítí být chudá“ (Vohralíková, Rabušic, 2004: 53).[50] Význam tohoto zjištění nikterak nesnižuje empiricky široce potvrzená „typičnost“ zesílení pocitů ekonomické deprivace v důchodu (např. již Riley, Kahn, Foner, 1994) a „tradičně“ vysoká intenzita subjektivní chudoby v populaci českých seniorů, zřetelně vyšší než ukazatele chudoby objektivní. Má se za to, že senioři negativně reagují také na potenciálně zvýšenou, ale pro mnohé fakticky nedostupnou nabídku konzumu, na výrazné příjmové a majetkové nerovnosti mezi nimi a ekonomicky aktivními lidmi, pravděpodobně i na svoje nižší šance participovat na většinovém životním stylu (Rabušic, 1998; Mareš, 1999; Večerník, 2005). Jak shrnul Mareš (2002), příjmovou chudobu provází množství nepeněžních symptomů, koneckonců finanční problémy a stres. Problémem stáří jsou obvykle omezené možnosti překonání chudoby (Alcock, 1997) – jak (aktuálně) kvůli „erozi sociálních a ekonomických podmínek pro přežití“ v přetrvávající ekonomické krizi (Rocha, 2001: 86), tak případně kvůli nedostupnosti cenově odpovídajících nákupních příležitostí v okolí bydliště či formálních služeb[51] anebo kvůli neadekvátním osobním zdrojům. (Chudoba podemílá zvláště kapacitu jedinců udržet své sociální sítě a využívat tak aktiv, které podpůrné systémy poskytují.[52] Rocha, 2001) V tomto kontextu je pro seniory takřka nemožné zvrátit důsledky kumulace nevýhod v průběhu životní dráhy, jdoucí na vrub především genderu[53], etniku, vzdělání, rodinnému statusu. Sociální nerovnosti odvíjející se od postavení na trhu práce se ve starobním důchodu reprodukují. (Viz koncept kumulativních ne/výhod; odvozenost výše penze od mzdy.) Komplexní pohled na chudobu ve stáří nutně zahrnuje i téma způsobilosti jedinců hospodařit se zdroji, resp. „transformovat statky, využívat jejich potenciál“ (Mareš, 2002: 32). Fox s kol. (2005) charakterizují starší lidi jako časté oběti finančních podvodů a vykořisťování. Oumlil a Williams v této souvislosti poukázal na nižší míru finanční gramotnosti chudých seniorů – na neschopnost plánovat výdaje a přiměřeně nakládat s peněžními prostředky, na nerozvážné využívání „skoro každé příležitosti“ k doplnění svých skrovných příjmů a zvýšení kupní síly, neobeznámenost se svými právy a povinnostmi coby konzumentů či účastníků právních vztahů, ale také na nedostatek sebevědomí a na důvěřivost (Oumlil, Williams, 2011).[54]

Ačkoli chudobu nelze (z mnoha důvodů) chápat jako univerzální či samozřejmou součást stáří, přesto právě stáří patří k fázím životní dráhy, během níž jsou jedinci vůči chudobě zranitelnější (Sandoval et al., 2009). Co se týče ostravských seniorů, dobrou zprávou je, že jejich domácnosti mají poměrně silné zastoupení ve středních vrstvách. Zprávou horší, že tyto vrstvy jsou spíše „chudé“[55] – soudě dle výše úspor či míry zadlužení. Ve výběrovém šetření Kellera a Hrušky-Tvrdého (2010) patřily domácnosti seniorů k hůře situovaným: Zhruba dvě třetiny z nich vykázaly měsíční příjmy nižší než 20 000 Kč a téměř dvě pětiny (hlavně osaměle žijící vdovy a vdovci) nepobíraly ani 12 000 Kč. Keller se obává početního nárůstu ekonomicky slabých seniorů, kteří by mohli představovat „jeden z nejvýraznějších ostrůvků bídy v naší společnosti“ (Keller, Hruška-Tvrdý, 2010: 90, 95–109).

[50] V tomto ohledu souvisí koncept chudoby se širšími koncepty deprivace a sociálního vyloučení, které zahrnují její jednotlivé dimenze. Nezřídka je chudoba chápána právě jako multidimenzionální deprivace (Mareš, 2002).

[51] Viz prostorová koncentrace chudoby, riziko prostorové exkluze. Sousedství může u seniorů reprezentovat významnější aspekt exkluze než v případě jiných věkových skupin, staří lidé totiž pravděpodobněji setrvávají v téže komunitě po většinu života (Phillipson, 2007; Hrast et al., 2012).
Starší senioři mnohdy z důvodu snížené mobility nemohou nakupovat dále než ve svém sousedství a využívat tak eventuálně lepších nákupních příležitostí. V této souvislosti je významná kvalita hromadné dopravy (Oumlil, Williams, 2011).

[52] Sociální interakce chudších seniorů bývá úzce ohraničená, zřídka intimní. Extrémní chudoba může oslabovat kontakty a vztahy v širší rodině a posilovat odcizení a nedůvěru mezi sousedy – chudé domácnosti charakterizuje často sociální izolace (Phillipson, 2007; Rocha, 2001; Antonucci, Langfahl, Akiyama, 2004).

[53] Ohrožení chudobou je silně genderované (Sandoval et al., 2009). Vzhledem k tomu, že penzijní systém je strukturován na základě paradigmatu „muž = živitel“, jsou ženy ve stáří vystaveny vyššímu riziku chudoby než muži (Zaidi, 2010).

[54] Cohen popisuje rostoucí finanční zneužívání starších lidí, konkrétně krádeže, zneužití plné moci, padělání, vydírání a jiné chování založené na zneužití důvěry (citován in Oumlil, Williams, 2011: 276).

[55] Keller a Hruška-Tvrdý uvádí, že téměř třetina ostravských středních vrstev (31,5 %) nemá žádné úspory, dalších téměř 30% vykazuje úspory do 50 000 Kč. Naopak míra jejich zadlužení je srovnatelná se zadlužením vrstev nižších (Keller, Hruška-Tvrdý, 2010: 109).

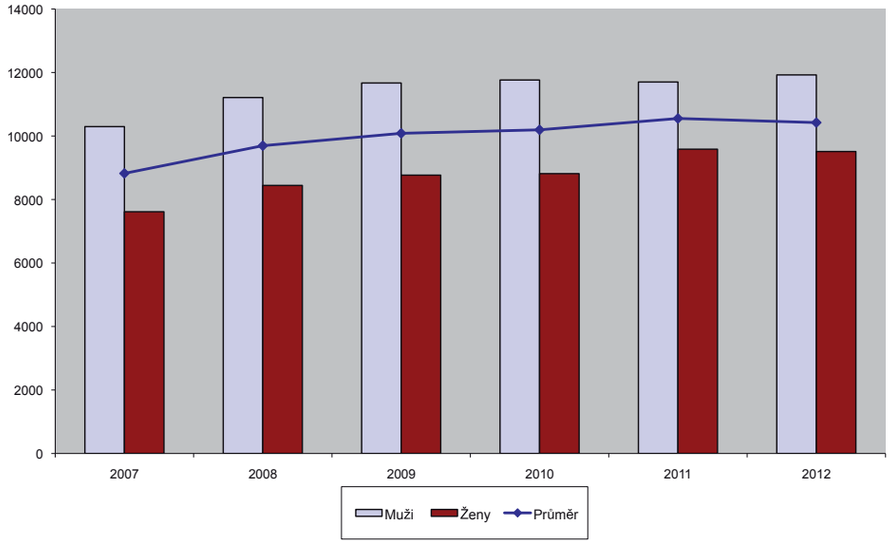

Obrázek 3 Průměrná výše starobního důchodu v Moravskoslezském kraji (2007-2012) k 31.12.2012[56]

Stáří a chudoba jsou z hlediska sociální politiky řazeny mezi základní typy sociálních událostí vyžadujících angažovanost státu ve smyslu předcházení či řešení jejich nepříznivých důsledků. Mimo jiné jde o zabezpečení osob, které se již neúčastní pracovního procesu z důvodu věku, tj. nahrazení jejich pracovních příjmů jinými zdroji tak, aby byly schopné saturovat na přiměřené úrovni alespoň základní životní potřeby (vč. bydlení). Tedy tak, aby se oslabilo riziko života v chudobě (Tomeš, 2001). O starobních penzích jsme psali výše, zmiňme se nyní o dávkách (1) státní sociální podpory či (2) státní sociální pomoci.

Státní sociální podporou jsou rozuměny zaopatřovací dávky určené jistým skupinám osob na základě posouzení příjmů nebo majetkových poměrů. Výplatu dávek sociální pomoci stát podmiňuje prokazatelnou potřebností, např. hmotnou nouzí (viz dávky pomoci v hmotné nouzi). (Tomeš, 2001) Z první skupiny dávek může být dle Zákona č. 117/1995 Sb. poskytován jednotlivcům a rodinám s nízkými příjmy příspěvek na bydlení. Nárok na něho má vlastník nebo nájemce bytu přihlášený v bytě k trvalému pobytu, jestliže není schopen pokrýt náklady na bydlení z třicetiprocentního (v Praze z třiceti pěti procentního) podílu příjmů rodiny a zároveň tento podíl není vyšší než příslušné normativní náklady stanovené zákonem. Z časového omezení výplaty dávky na 84 měsíce v období posledních deseti kalendářních roků jsou vyloučeny domácnosti seniorů starších 70 let (a také osoby se zdravotním postižením, které bydlí v bytech pro ně uzpůsobených).[57]

Na pomoc v hmotné nouzi je určen příspěvek na živobytí, na který má nárok osoba nebo rodina, jestliže její příjem nedosahuje po odečtení přiměřených nákladů na bydlení[58] tzv. částky živobytí. Ta se stanovuje individuálně, na základě hodnocení snahy a možností osoby, a odvíjí se od výše existenčního a životního minima. (Viz Zákon č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi, ve znění pozdějších předpisů.) Doplatek na bydlení napomáhá k řešení situace, nestačí-li příjmy osoby či rodiny k uhrazení nájmu, služeb spojených s bydlením, dodávky energií ani při pobírání příspěvku na bydlení ze systému státní sociální podpory. Jejími příjemci jsou obvykle nájemci nebo vlastníci bytu oprávnění pobírat

[56] Zdroj: Statistická ročenka Moravskoslezského kraje 2013.
[57] Dostupné na: http://portal.mpsv.cz/soc/ssp/obcane/prisp_na_bydleni, http://www.mpsv.cz/cs/2#dsp.
[58] Přiměřené náklady na bydlení jsou odůvodněné náklady na bydlení, maximálně však do výše 30 %, v Praze 35 %, příjmu osoby či rodiny." (Dostupné na: http://www.mpsv.cz/cs/5#djp).

příspěvek na živobytí. Také poskytování doplatku na bydlení je limitováno časem, stejně jako v případě příspěvku na bydlení.[59]

V krizových situacích mohou senioři žádat o „mimořádnou okamžitou pomoc" adresovanou lidem, kteří (a) neplní podmínky pro poskytování opakovaných dávek a jsou přitom ohroženi těžkou újmou na zdraví; (b) jsou postiženi vážnou mimořádnou událostí (živelní pohromou, požárem apod.), jejíž následky jim nedovolí sociální a majetkové poměry překonat vlastními silami; osobám, kterým (c) se nedostávají prostředky k úhradě jednorázového výdaje (např. za nocleh v případě nezbytné potřeby) či (d) k nákupu nebo opravě předmětů dlouhodobé potřeby, anebo (e) hrozí sociální vyloučení, např. kvůli absenci přístřeší (Zákon č. 111/2006 Sb.). V situaci ohrožení chudobou nebo chudoby může nabývat na významu příspěvek na péči, ačkoli je primárně určen ke zvládnutí dlouhodobě nepříznivého zdravotního stavu.[60]

Poskytování dávek státní sociální podpory a dávek pomoci v hmotné nouzi náleží od ledna roku 2012 do kompetence krajských poboček Úřadu práce ČR. (Agendu státních sociálních dávek vyřizují v Ostravě kontaktní pracoviště v Moravské Ostravě, Mariánských Horách, Zábřehu, dávky hmotné nouze pracoviště v Moravské Ostravě, Porubě a Zábřehu, příspěvek na péči pracoviště v Moravské Ostravě. V Tabulce 6 uvádíme počet a hodnotu dávek státní sociální podpory, resp. příplatku na bydlení vyplaceného v Moravskoslezském kraji v roce 2012. Podle Hrušky a kol. (2012) bylo v roce 2011 v Ostravě vyplaceno 30 319 doplatků na bydlení a 80 777 příspěvků na živobytí (tj. v přepočtu na tisíc obyvatel 92,54 a 246,55).[61] V roce 2012 překročil počet Ostravanů odkázaných na dávky v hmotné nouzi třinácti tisíc osob, objem peněžních prostředků určených pouze na doplatky na bydlení dosáhl 174,5 milionu korun (Motlová, 2013).[62] Je evidentní, že bydlení se stává zásadním problémem, s nímž je spojeno ohrožení chudobou nebo chudoba a nikoli nereálné riziko pozbytí konvenčního domova. Strategie zvládání chudoby, zdá se, splývají se strategiemi udržení bydlení.

Tabulka 6 Počet a hodnota vyplacených dávek státní sociální podpory v Moravskoslezském kraji[63]

Dávky sociální podpory v roce v MS kraji	2010	2011	2012
Počet vyplacených dávek celkem (tis.)	**2 083,8**	**1 780,9**	**1 741,5**
v tom dávky:			
příspěvek na bydlení	299,4	362,3	419,5
sociální příplatek[64]	305,0	48,2	2,3
Hodnota vyplacených dávek celkem (tis. Kč)	**5 345 646**	**4 686 102**	**4 695 188**
v tom dávky:			
příspěvek na bydlení	708 718	947 404	1 168 199
sociální příplatek	529 458	118 226	7 357

[59] Dostupné na: http://www.mpsv.cz/cs/5#djp.
[60] Tato dávka stojí mimo systém státní sociální podpory a pomoci ve hmotné nouzi. Výše příspěvku na péči se pohybuje od 800 do 12 000 Kč dle stupně závislosti. Podmínky čerpání se nevztahují na hodnocení finanční situace žadatele. (Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů a Vyhláškou č. 505/2006 Sb., kterou se provádějí některá ustanovení zákona o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů.) Dostupné na: http://www.mpsv.cz/cs/8#pp.
[61] Zdroj: MMO, Odbor sociálních věcí, in Hruška, L. a kol. 2012. Socioekonomický atlas Moravskoslezského kraje. Dostupné na: rozvoj-obce.cz/wp-content/uploads/AtlasMSK_public.pdf.
[62] Dále viz vyjádření vedoucí odboru sociálních věcí Magistrátu města Ostravy Jaroslavy Rovňákové a ředitelky Krajské pobočky úřadu práce v Ostravě Yvony Jungové. (Dostupné na: http://ostrava.idnes.cz/v-ubytovnach-zije-stale-vic-ostravanu-dxt-/ostrava-zpravy.aspx?c=A130918_1978748_ostrava-zpravy_mav)
[63] Zdroj: ČSÚ, dostupné na: www.czso.cz/csu/2013edicniplan.../801011132204.xls.
[64] V roce 2011 byla zpřísněna pravidla pro poskytování sociálního příplatku. Od 1. 1. 2012 je sociální příplatek zrušen, uvedeny jsou pouze doplatky za předchozí rok.

3 BYDLENÍ a stáří

3.1 Bydlení optikou gerontosociologie

Bydlení jsme zařadili mezi základní životní potřeby. Jak jsme již předeslali, jeho charakteristiky (*housing environment*) mají vliv na životní styl a celkovou kvalitu života jedinců zejména ve stáří, tehdy podstatně formují i jejich pocit životní spokojenosti (Phillips et al., 2005; WHO, 2007). Do osobitého světla staví veškeré tyto významy bydlení chudoba seniorů.

V předchozích kapitolách jsme také zdůvodnili, že chudoba ve stáří je především chudobou městských seniorů. Na bydlení je tudíž vhodné nahlížet skrze hierarchizaci urbánního prostoru a definovat ho jako bydlení v širším prostředí městského sídla, v bezprostředním lokálním prostředí (veřejném nebo semiprivátním prostoru čtvrti, sousedství, popřípadě bytovém domě), v domácím prostředí domu nebo bytu zahrnujícím privátní obytné prostory jedinců (domov). (Dle Phillips et al., 2005; podobně koncept prostorových domén, *life spaces*, dle Rowles, 1986.)[65] Prostor ve všech těchto případech představuje rozprostraněnost obsahující „konfigurace fyzických objektů", tj. věcí (artefaktů), přírodních objektů, lidí (Hamm, Jałowiecki, 1990: 11). Současně platí, že prostor je jedinci interpretován – vnímán, pociťován, rozuměn, váží se k němu jejich vzpomínky (Townsend, 1957; Phillipson et al., 2001; Sýkorová, 2008). Není tedy pouhým „komplexem objektů, lidí", ale také „souborem významů pro jedince" (Hodge, 2008: 112; Lux, Kostelecký, 2012), může být „místem". Prostory/místa se stávají součástí identity individuí - identity jsou „prostorovány": „Tím, kde jsme, říkáme mnohé o tom, kdo jsme"[66] (Peace et al., 2005: 189, 196; dále srovnej s Gieryn, 2000: 465–6, 472; Laws, 1997). Kde stárneme, prožíváme stáří má význam pro udržení či naopak ohrožení kontinuity Já, pozitivního sebehodnocení, pocitu kompetence (v urbánních čtvrtích s vyšší nebo nízkou reputací, ve vlastní domácnosti nebo v domově pro seniory, v azylovém domě, na ulici). Prostor vyjadřuje i společenské hodnoty a kulturní vzorce (Musil, 2005). Tímto odkazujeme na konceptualizaci prostoru ve fyzickém a sociálním smyslu, ve smyslu symbolické a kulturní konstrukce.[67]

Empirické studie, které by se zabývaly „trojjediným" vztahem bydlení - chudoby - stáří, v českém prostředí chybí. Výzkumy orientované na bydlení se vesměs nezaměřují ani na „běžnou" seniorskou populaci, popřípadě v nich senioři figurují pouze jako jedna z věkových kategorií dospělých. Alespoň vzpomeňme klasickou Musilovu Sociologii bydlení (1971), v níž věnoval samostatnou kapitolu „způsobům bydlení starých lidí" (již tehdy upozorňoval na ohrožení seniorů příliš vysokými náklady spojenými s bydlením). Z pozdější produkce stojí za zmínku výzkumné a publikační aktivity věnované drahám bydlení,[68] např. týmu Sociologického ústavu Akademie věd České republiky vedeného Kosteleckým (Kostelecký, Nedomová, Vajdová, 1998; Kostelecký, 1997; Kostelecký, Vojtěchovská, 1997; Heřmanová, Kostelecký, 2000; Vajdová, Buštíková, 1997; Vajdová, 2000. Pro přehled výzkumů bydlení/drah bydlení viz Vajdová et al., 2002: 240–242). Jednou z výjimek je environmentálně gerontologický výzkum Vidovićové a kol.,[69] který směřoval k zodpovězení otázek, jak je zkušenost stárnutí či stáří ovlivňována měnícím se urbánním prostředím (urbánními procesy), jak senioři změny interpretují a jaké strategie vzhledem k nim i ke „svému věku" v každodenním životě uplatňují. Autorky tak samozřejmě musely uchopit i problematiku bydlení, nicméně nezkoumaly ji primárně optikou chudých obyvatel (Vidovićová a kol., 2013). Chudoby se pouze dotkly v souvislosti s postindustriální transformací městských sídel v rámci teoretické diskuse o „nových formách rizik jedinců stárnoucích

[65] Životní prostory (*life spaces*), v nichž senioři habituálně žijí: komunita (město, vesnici), nejbližší sousedství, čtvrť, zóna kontroly či pozorování, dům/byt. Další, tj. národ, region (kraj), subregion (metropolitní oblast apod.) se nás, vzhledem tématu, netýkají (Viz i Hodge, 2008).

[66] Laws chápe identitu jako „fluidní, konstatně znovu-vyjednávanou" tváří v tvář externím a interním vlivům (viz např. stereotypy, vč. stereotypů ageistických). (Laws, 1997: 93)

[67] Fyzické, sociální, organizační a kulturní prostředí je v realitě hluboce propletené (Lawton, 1977, 1982). Viz koncept *social-physical place* (Wahl, Lang, 2003; Wahl, Weisman, 2003). Podobně Vašát (2012: 250–254): „Prostory a místa jsou re-interpretovány, vyjednávány a produkovány skrze každodenní, resp. socioprostorové praxe aktérů. Socioprostorové struktury pak zpětně ovlivňují socioprostorové praxe."

[68] Bydlením a prostorem z perspektivy životního cyklu se zabýval již Musil ve své monografii *Sociologie bydlení* (1971).

[69] *Stáří v prostoru: regenerace, gentrifikace a sociální exkluze jako nové problémy environmentální gerontologie*, GAČR, č. P404-10-1555. Kvantitativní část výzkumu byla realizována ve velkých městech v Čechách a na Moravě, kvalitativní část v Praze, Brně a v Ostravě.

v místě", které vyplývají z revitalizace, regenerace a gentrifikace městských čtvrtí, resp. z postupující reorganizace měst, jejich prostorové, sociální struktury či ze změny vlastnických vztahů. Tyto procesy totiž mohou vést k enormnímu zvýšení nákladů na bydlení a na zajištění dalších základních potřeb a při jejich zásadní diskrepanci vůči příjmům koneckonců vyústit v chudobu nebo dokonce ve „vymístění" seniorů (rovněž Sýkorová, 2012). K tématu chudoby má blízko studium sociálně deprivovaných, resp. exkludovaných oblastí měst (Burjanek, 2009). I to však zřídkakdy cílí primárně na jejich nejstarší rezidenty.

Dlužno podotknout, že souvislosti mezi prostředím (event. bydlením) a stářím byly díky dlouhodobému vlivu psychologie na formování sociální gerontologie (Wahl, Lang, 2003; Wahl, Weisman, 2003; Peace a kol., 2005) zkoumány a interpretovány hlavně v termínech behaviorální kompetence a adaptace stárnoucích jedinců (Sýkorová, 2010). Dosud silným badatelským zájmem tak zůstává úspěšná adaptace na stáří v kontextu osobních (fyzických) a environmentálních omezení (Andrews, Phillips, 2005; Phillips et al., 2004; Sýkorová, 2007, 2008, 2010). Resp. fyzický i sociální prostor je studován jako zdroj podpory a naopak bariér udržení soběstačnosti či osobní autonomie nebo jako součást postupů, jimiž se stárnoucí jedinci vyrovnávají s redukcí svých zdrojů. (Viz např. teoretické modely shody mezi osobností a prostředím/*person-environment fit* (Lawton, 1989) a selektivní optimalizace s kompenzací/*selective optimization with compensation* (Baltes, Baltes, 1990; rovněž Baltes, 1996)).

Bydlení, jakkoli geograficky ohraničené - urbánním prostorem, čtvrtí, domem, bytem, představuje stálou interakci mezi individui, jejich zdroji a prostředím *(housing milieu)*, přičemž interakce směřuje k dosažení kongruence osobních kapacit s podmínkami bydlení *(housing resource)* (Hodge, 2008). Omezení kapacit (kompetencí, zdrojů) posiluje závislost jedinců na environmentálních okolnostech (Lawton, 1980), redefinuje adekvátnost bydlení. Právě stáří, jak jsme několikrát zdůraznili, je vesměs charakterizováno úbytkem sil, přibýváním zdravotních potíží (Sýkorová, 2007, 2008). Výsledkem negociace poklesu tělesných nebo duševních kapacit na pozadí požadavků vnějšího prostředí bývá menší či větší redukce životního prostoru – senioři koncentrují každodenní aktivity, sociální interakce do „své" čtvrti → blízkého okolí domu → bytu (viz koncept prostorového dosahu aktivit/*reach of activities*) (Hodge, 2008; Wahl, Lang, 2003; Peace et al., 2005). (Zužování prostoru v silné závislosti na individuálních fyzických zdrojích dokumentují rovněž významy, které senioři z kvalitativního výzkumu Sýkorové a kol. (2008) připisovali vzdálenosti jako jedné z prostorových dimenzí[70].) Zejména nejstarší staří čelí riziku smrštění prostoru do „geografického bodu" (místnosti, dokonce lůžka, křesla v bytě) a v míře, kdy již nestačí „vůle k mobilizaci vlastní síly", a vyvstává potřeba úprav bytu a jeho vybavení, sociální podpory či pomoci, zdravotních služeb, eventuálně relokace - změny typu bydlení (Sýkorová, 2008; Peace et al., 2005; Obadalová, 2001; Lawton, 1980).

Městské prostředí, v němž staří lidé typicky žijí, se vyznačuje vlastnostmi, které „samy o sobě" určují kvalitu bydlení, resp. rozsah a obsah aktivit seniorů - máme na mysli vlastnosti stavebních forem (síť silničních komunikací, výškové budovy, schody, sklon terénu atd.) i specifika sociálního užití prostoru (přelidnění, hlučné, znečištěné ovzduší). (Phillips et al., 2005) Bydlet v některých částech města, v sociálně exkludovaných čtvrtích (vnitřním městě apod.) s sebou nese nebezpečí institucionální izolace, tj. nedostupnosti elementární občanské vybavenosti (obchodů s potravinami, základních služeb, úřadů, apod.) i sociální izolace jako „reakce" na ohrožení násilím (viz *self-imposed form of house arrest*, Scharf et al., 2002). Za rizikové z hlediska nahromadění sociálních problémů je považováno *ageing in place* v čtvrtích s vysokou koncentrací nemajetné populace (Phillipson, 2004, 2007) - ostravským příkladem tzv. kapes chudoby *(pockets of poverty)* mohou být Vítkovice (Burjanek, 2009).[71] (Ve všech uvedených případech máme co do činění s prostorovou exkluzí, ageismem, tj. vyloučením skrze prostor a v prostoru (Peace, Holland, Kellaher, 2005; rovněž Vidovićová et al., 2013)).

I přes horší lokální podmínky bydlení si staří lidé vesměs přejí „dožít" ve svém prostředí, vlastní „rezidenční současnost a budoucnost" spojují se stávajícím bytem (Vidovićová et al., 2013; Průša, 2010; Sýkorová, 2007). Znamená pro ně domov. V jeho základech jednak leží fyzický prostor - byt je přístřeším, příbytkem důvěrně známým, každodenně rutinně „zvládaným"[72], naplněným užitečnými věcmi, místem „provozování vlastní domácnosti", centrem denních, instrumentálních

[70] Vzdálenost vztahovali jednak ke zvládání každodenních úkolů, přičemž nejvíce zdůrazňovali dostupnost obchodů, služeb a zejména lékaře, jednak k prostorové dosažitelnosti významných druhých (Sýkorová, 2008).

[71] Jak vidno, skutečnost, že staří lidé tráví ve svém obytném prostředí (čtvrti, domě, bytě) značnou část svého každodenního života, je spojena s celou řadou okolností. Kromě výše zmíněných může být dána redukcí finančních zdrojů nepokrývajících výdaje na dopravu.

[72] O významu rutinního a habituálního chování ve stáří, resp. adaptivních výhodách zběhlosti, s níž jedinci ovládají fyzické a sociální prostředí např. Sýkorová (2008); Nešporová a kol. (2008); Featherman et al. (1990); Lawton (1989).

nebo volnočasových aktivit[73] (Keller, 2013: 81; Hodge, 2008). Jednak se k němu pojí hodnoty individuálního bezpečí, soukromí, nezávislosti i sociální integrace (viz domov ve významu osobního či sociálního domova, symbolický význam věcí. Sýkorová, 2008; Doyle, 1992; Sixmith, 1986; Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton, 1981). Odtud pramení silná citová vazba seniorů k domovu, tj. k bytu, ale také k okolní komunitě *(attachment-to-place)*[74], a jejich negativní postoj k relokaci: většina by se nepřestěhovala „za žádnou cenu" (Hodge, 2008; Nešporová, 2008 k preferovanému uspořádání bydlení v případě snížené samostatnosti). Sýkorová (2012) shrnula komponenty vazby seniorů k jejich bydlišti, resp. důvody jeho atraktivity pro stárnutí v místě, identifikované prostřednictvím kvalitativní metodologie:

1.	Patriotismus (jejich město je krásné, mají ho rádi);
2.	rodinná, pracovní biografie (založili zde rodinu, vychovali děti, našli uspokojující zaměstnání);
3.	zakořeněnost, sociální ukotvenost (žijí tu celý život vedle svých známých, přátel);
4.	obeznámenost s prostředím (orientují se v něm);
5.	přednosti města (fyzická dosažitelnost finančně dostupných obchodů, služeb);
6.	akceptace městského životního stylu (postrádali by ruch města);
7.	vlastnictví domu, bytu, investice do kvalitnějšího bydlení a jejich nynější návratnost (rozhodují o opravách či úpravách, kontrolují výdaje, nemusejí se obávat „vykořisťování" ze strany majitelů a mohou „dožít" v pohodlném, hezkém prostředí – „mají jistotu na stáří").

Zdroj: Sýkorová (2012: 121)

S odkazem na empirické výzkumy lze seniory koneckonců charakterizovat jako „obyvatele s nízkou mobilitou" (např. Steinführer et al., 2009; Temelová et al., 2010). Pokud se stěhovali, většinou změnili bydliště coby „mladí" (celoživotní dynamiku stěhování dokumentují např. Vidovićová et al., 2013)).

Možnost seniorů setrvat „ve svém" ovšem závisí na řadě okolností, zejm. na jejich zdravotním stavu. Zdraví je označováno za nejvýznamnější determinantu mobility ve stáří, což se víceméně zřetelně odráží i v typologiích migrace. Např. Litwak a Longino (1987) rozlišuje (1) stěhování vedené svobodným rozhodnutím (zdravých) seniorů zlepšit podmínky svého bydlení, resp. života ve stáří *(amenity migration),* (2) stěhování do blízkosti bydliště dospělých dětí nebo jejich domácnosti, potřebují-li senioři občasnou či dočasnou pomoc (tj. migraci podporující osobní nezávislost –*independence maintenance move*), (3) přechod, většinou nedobrovolný, do trvalé ústavní péče v situaci zásadního omezení fyzické soběstačnosti *(dependency move).* Hodge (2008: 62) staví typologii zcela explicitně na stupni fyzické ne/soběstačnosti seniorů a hovoří o stěhování v kontextu (1) pevného zdraví a dostatečných osobních zdrojů, (2) mírné disability (nebo ovdovění), často k příbuzným, (3) velmi zhoršeného zdraví do pečovatelského zařízení.

Jak vidno, v klasifikacích není čitelný význam finanční dostupnosti bydlení. Ovšem i citovaný Hodge (2008) si uvědomuje, že nedostatek peněz může negativně určovat kvalitu bydlení. A dodejme, může ohrozit udržení bydlení samotného. Příjmový kolaps lze zřejmě pokládat, stejně jako redukci či ztrátu fyzické soběstačnosti, za pilíř modelu migrace ve stáří. Je totiž zjevné, že finanční poměry seniorů do možnosti „stárnout v místě" intervenují (Phillips et al., 2005; Hodge, 2008; Vidovićová et al., 2013). Poukažme na nepříznivý poměr mezi náklady nutnými na udržení přiměřeného stálého bydlení a celkovými čistými příjmy mnohých seniorských domácností, jehož důsledkem je značná míra jejich ekonomického zatížení. Z částky, která zbude po odečtení výdajů na bydlení, mohou někteří z nich stěží uhradit ostatní elementární životní potřeby. Natož zachovat si nebo dosáhnout „přiměřený" standard bydlení. (Viz koncepty finanční dostupnosti bydlení a reziduálního příjmu, Lux et al., 2002; Mikeszova et al., 2009.[75]) Náklady na bydlení jsou zejména kvůli fixní položce nájemného objektivně i subjektivně větším břemenem pro seniory-jednotlivce, odkázané při jejich hrazení pouze na svůj příjem (Sunega, 2003; Vidovićová et al., 2013).

[73] Jídlo, osobní péče, domácí práce, nakupování, zdravotní péče, chůze či jízda za těmito aktivitami, zájmy, koníčky, relaxace. (*Activities of daily living/ADL, instrumental activities of daily living/IADL, leisure activities*). (Hodge, 2008: 109)

[74] Pokles fyzického zdraví může dokonce zvýšit potřebu kontinuity a přináležitost k bezprostřednímu prostředí (Wahl, Lang, 2003).

[75] „Míra zatížení" je dána podílem výdajů na bydlení na celkových čistých příjmech domácnosti. „Reziduální příjem" je roven částce celkového čistého příjmu domácnosti sníženého o výdaje na bydlení a o částku životního minima nezbytnou k úhradě ostatních základních životních potřeb domácnosti. Mikeszová et al. uvádějí, že finanční nedostupností bydlení jsou kromě domácností s dlouhodobě nezaměstnaným členem ohroženy právě domácnosti důchodců (Mikeszová et al. : tamtéž).

Vidovićová s kolegyněmi (2013) zjistily, že devadesát procent dotázaných velkoměstských seniorů zaplatí za nájem, inkaso, služby spojené s údržbou, případně daň z nemovitostí zhruba polovinu z celkových měsíčních příjmů celé domácnosti. Pouze pětina z nich hodnotí zatížení domácích rozpočtů výdaji spojenými s bydlením jako „nízké" (20 %), zatímco se „střední zátěží" se potýká téměř polovina (48 %) a se „silnou" skoro třetina (32 %). Vyšší podíly výdajů na bydlení vzhledem k příjmům, stejně jako horší subjektivní hodnocení finančního břemene se týkají domácností respondentů a respondentek v metropolích (Praze, Brně, Ostravě), jednočlenných domácností, tj. především osamělých žen, dále osob starších 80 let, nízkopříjmových domácností a těch, kteří svůj byt nevlastní (Vidovićová a kol., 2013). Výše nákladů na bydlení je bezesporu zvláště citlivou záležitostí pro zadlužené seniory (již Henig, 1984). Jejich počet v České republice stoupá: ke konci roku 2013 evidovala Česká správa sociálního zabezpečení téměř 71 tisíc osob, jejichž důchod (starobní, invalidní i pozůstalostní) podléhá exekuční srážce. K tomu připočtěme dalších několik desítek tisíc zadlužených lidí, jejichž důchody nedosahují zabavitelné výše, a nedovolují tak exekuci provádět.[76] Snižování reálných příjmů seniorů v důsledku rychlejšího růstu cen (i ceny bydlení) oproti vývoji penzí, oslabuje i jejich schopnost půjčky splácet.

Tabulka 7 Vývoj počtu exekučních srážek z důchodů (2006–2013)[77]

Rok	Počet exekučních srážek z důchodu
2006	30 855
2007	35 233
2008	40 718
2009	46 121
2010	51 184
2011	60 847
2012	67 614
2013	70 997

Intenzita rizika „vymístění" z finančních důvodů je evidentně diferencována právním vztahem k bytu, s nímž koresponduje i stupeň životní spokojenosti a pocitu bezpečí *(housing security).* Vlastnické bydlení (více osobní než družstevní) senioři interpretují jako „jistotu na stáří", na rozdíl od bydlení v nájmu (Sýkorová, 2012; Vidovićová et al., 2013; Hodge, 2008). Ostatně, nájemní bydlení je obecně bráno za „nižší bytovou třídu" a je mu přisuzována nižší společenská prestiž[78] (Lux, Sunega, 2010; Kostelecký, 2005; Vajdová, 2000). Výsledky citovaného výzkumu Vidovićové et al. (2013) ukazují nemalou míru vnímaného nebezpečí finančního „vykořisťování" starších nájemníků nebo vypovězení nájemní smlouvy majiteli domů, zvláště soukromými vlastníky. S obavami se svěřily více než dvě pětiny respondentů a respondentek, někteří z nich se přitom opírali o vlastní zkušenost nebo zkušenost svých známých/vrstevníků s vystěhováním, často právě kvůli neschopnosti platit nájem. Kvantitativní data naprosto jasně doložila souvislost mezi vysokou intenzitou vnímaného ohrožení a nízkou, ba i střední úrovní příjmů domácnosti seniorů (bez ohledu na počet jejích členů[79]).

Co se týče způsobů, jimiž se senioři snaží proplout mezi Skyllou nízkých příjmů a Charybdou vysokých výdajů spojených s bydlením, jednoznačně mezi nimi dominuje šetření. „Řízené skromnosti" podléhají především *ostatní* položky domácího rozpočtu, u nichž je efekt úspor pro seniory snáze dosažitelný než u plateb za energie a vodu. S přivýdělkem mohou počítat jen zřídkakdy, na finanční podporu bydlení ze strany příbuzných se většinou spoléhat nechtějí (Vidovićová et al., 2013; Sýkorová, 2007 aj.). Nabízí se rovněž migrační strategie: za úvahami o stěhování stály finanční potíže ve třetině všech důvodů, které zmínili senioři dotazovaní Vidovićovou et al. (2013) – pochopitelně nejčastěji ti, kteří vydávají na bydlení v poměru ke svým příjmům nejvíce. V hloubkových rozhovorech zdůvodnili komunikační

[76] *České noviny. Zpravodajský server ČTK.* Praha: Česká tisková kancelář/Česká správa sociálního zabezpečení. Dostupné na: http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/v-cesku-pribyva-lidi-s-exekuci-na-duchod-srazek-bylo-uz-71-000/1037510. Staženo 1. 2. 2014.

[77] Zdroj: ČSSZ.

[78] Nejvíce preferovaná dráha bydlení vede k privátnímu vlastnictví obydlí, na vrcholku hierarchie je bydlení ve vlastním rodinném domku (Vajdová, 2000).

[79] Z výzkumného souboru vyjádřilo 30 % dotázaných středně silné obavy, 12 % velké, 58 % žádné. Obavy pociťuje 12, resp. 14 % osob v domácnostech se středními a nejnižšími příjmy, ale jen statisticky zanedbatelný podíl (3 %) seniorů z vysokopříjmových domácností (Vidovićová et al., 2013).

partneři a partnerky odchod starších sousedů z jejich čtvrti často tím, že si „nemůžou si dovolit to platit (tu vysokou činži), prostě na tu činži nemají" (Vidovićová et al., 2013; rovněž Sýkorová, 2012). Vysoké náklady na bydlení byly identifikovány jako zřetelný indikátor povahy přechodů na dráze či v kariéře bydlení (viz indikátory spotřeby bydlení, Vajdová et al., 2002).

Relokace však naráží na četné bariéry. Pomineme-li již diskutovanou vazbu seniorů k místu, překážkou je nedostatečná nabídka malometrážních bytů na trhu s byty. Výhodným se pak ukazuje být vlastnictví chaty nebo chalupy. Víkendové a sezonní příbytky mohou získat status bydlení celoročního – „bohudík", jak poznamenal jeden z komunikačních partnerů (Sýkorová, 2012; Vidovićová et al., 2013). Další problém představují omezené finanční zdroje, které komplikují uhrazení výdajů spojených se stěhováním.[80] V potaz je třeba brát také fyzické či technické a administrativní náklady relokace. Lawton (1980) považoval za nejvýraznější faktory, které v podstatě redukují mobilitu ve stáří, vlastnictví domu a nízký příjem a zejména jejich kombinaci.

Podle Litwaka a Longina (1987) je relokace ve stáří radikálním procesem, v němž se současně mění fyzikální prostředí a hlavní elementy prostředí sociálního. V literatuře je stěhování ve stáří interpretováno především v termínech *ztrát*, hlavně v podobě zpřetrhaných sociálních pout. Psychologické a sociální náklady relokace jsou spojovány zvláště se situacemi, které se vymykají kontrole jedince, tj. s *vynuceným* stěhováním (Wahl, Lang, 2003, rovněž Sýkorová, 2007). (Donucení či naopak *výběr* představují současně důležité dimenze pohybu na životních dráhách, resp. drahách bydlení. Příčiny a dopady vymístění dokládají významný genderový aspekt bydlení: na sestupnou dráhu nastupují zpravidla ženy, často po rozvodu nebo ovdovění – připomeňme v této souvislosti feminizaci chudoby (Vajdová et al., 2002).

Krajním případem sestupné dráhy bydlení je „bezdomovectví". Zde se naprosto explicitně vyjevuje spjatost bydlení a chudoby. Nemít domov, tento specifický prostor, je „synonymem pro extrémní sociální vyloučení, jemuž je chudoba jak příčinou, tak důsledkem" (Koncepce MPSV, 2013:1[81]; rovněž Snow, Anderson, 1993; Mareš, 2000).

Definovat bezdomovství je obtížné, má-li být definice jasná, určitá, přesná. Hradecký s kolektivem (2007) jej vymezili prostřednictvím absence domén tvořících domov. Bezdomovství pak znamená nemít (a) slušné obydlí způsobilé k naplňování osobních potřeb *(fyzická doména)*; (b) možnost uchovat si soukromí a udržovat společenské vztahy *(sociální doména)* a (c) výlučné vlastnictví, jistotu užívání a právní nárok na obydlí *(právní doména)*. (Viz Tabulka 8) Bezdomovství představuje dynamický jev, mimo jiné i ve smyslu přecházení jedinců mezi různými formami bydlení v průběhu životní dráhy nebo v některém z jejích úseků. Konceptualizace nutně zahrnuje distinkci mezi zjevným, skrytým a potenciálním bezdomovstvím: *Zjevné bezdomovství* odkazuje k životu na ulici, nádraží, v noclehárnách, azylových domech; *skryté bezdomovství* k rezignaci na „krizové" ubytování v rámci pobytových sociálních služeb a k permanentní změně útočišť umožňujících velmi provizorní, nepřijatelný a vždy nejistý příbytek.[82] Definičním znakem potenciálního bezdomovství jsou problémy s udržením bytu a s tím spojené riziko jeho ztráty (např. nejistoty nájemního a podnájemního bydlení, neadekvátnost podmínek bydlení v bytech či domech zdravotně závadných, domech určených k asanaci či k demolici, apod.) (Hradecká, Hradecký, 1996; Hradecký et al., 2007).

Upozorňujeme také na diskusi konceptu „bezdomovectví", kterou na stránkách Sociologického časopisu inicioval Vašát (2012): ten odhaluje pojem jako ideologický, coby formu symbolického násilí, prostředek re/produkce „hranic mezi kulturním kapitálem střední třídy a chudými"[83] (Podobně Wright, 1997).

Jakkoli je bezdomovství ve veřejném, resp. sociálně politickém diskurzu považováno za sociální (strukturální) problém, není zcela zbaveno nálepky sociálně-patologického jevu. Stejně tak se s „bezdomovci" stále pojí představa lidí, kteří si svůj způsob života svobodně zvolili nebo si jej způsobili vlastní nezodpovědností, osobním selháním – nezřídka nesou stigma alkoholiků, uživatelů drog, „kriminálníků".[84] Negativní sociální identitu posiluje v případě zjevného či skrytého bezdomovství

[80] Příjem či ekonomický status jsou podle Lawtona (1980) spojeny s rezidenčním pohybem složitým způsobem: více a do vzdálenějších„destinací migrují bohatší senioři, rentiéři, spíše než vlastníci domů.

[81] *Koncepce prevence a řešení problematiky bezdomovectví v České republice do roku 2020*. 2013. Praha: MPSV. Dostupné na: http://www.mpsv.cz/files/clanky/16157/koncepce.pdf.

[82] „Skrytí" zůstávají rovněž „bezdomovci" řešící absenci vlastní střechy nad hlavou ubytováním u přítele nebo příbuzných.

[83] V pojmu domov se odrážejí hodnoty a normy střední třídy (Vašát, 2012).

[84] V koncepci MPSV (2013: 1) se zdůrazňuje, že „faktory sociálního vyloučení mají povahu jak individuální, tak strukturální, přičemž tyto faktory často není možné striktně rozlišit… propad do bezdomovectví téměř nikdy nemá jednu příčinu, důvody pro vznik bezdomovectví jsou velmi individuální, v čase proměnlivé a na začátku leckdy jen obtížně identifikovatelné."

viditelnost individuálních každodenních praxí orientovaných na venkovní prostředí[85] (ovšem řada „bezdomovců" splývá díky adekvátnímu oblečení, čistotě, nenápadnému chování se sociálním prostředím). Prostorová a sociální exkluze tzv. bezdomovců je dále posilována „autoritativními strategiemi" ustavování a kontroly „patřičných" míst[86] (Vašát, 2012).

Tabulka 8 Teoretické domény bezdomovství a vyloučení z bydlení [87]

č.	Typologie	Koncepční kategorie	Fyzická doména	Právní doména	Sociální doména
1		bez střechy	Žádné obydlí (střecha)	Žádný právní nárok na užívání prostoru (vlastnictví, užívací právo)	Žádný soukromý a bezpečný osobní prostor pro sociální vztahy
2		bez domova	Má místo k bydlení, vhodné k obývání	Žádný právní nárok na užívání prostoru (vlastnictví, užívací právo)	Žádný soukromý a bezpečný osobní prostor pro sociální vztahy
3		nejisté a nevyhovující bydlení	Má místo k bydlení (nejisté a/nebo nevhodné k obývání)	Žádná jistota užívacího práva	Má prostor pro sociální vztahy
4		Nevyhovující bydlení a sociální izolace v legálně obývaném obydlí	Nevyhovující bydlení (nezpůsobilé k obývání)	Má právní nárok a/nebo jistotu užívacího práva	Žádný soukromý a bezpečný osobní prostor pro sociální vztahy
5		Nevyhovující bydlení (jisté užívací právo)	Nevyhovující bydlení (nezpůsobilé k obývání)	Má právní nárok a/nebo jistotu užívacího práva	Má prostor pro sociální vztahy
6		Nejisté bydlení (vhodné k obývání)	Má místo k bydlení	Žádná jistota užívacího práva, ztráta vlastnictví	Má prostor pro sociální vztahy
7		Sociální izolace v kontextu jistého a vhodného bydlení	Má místo k bydlení	Má právní nárok a/nebo jistotu užívacího práva	Žádný soukromý a bezpečný osobní prostor pro sociální vztahy

Na závěr subkapitoly shrňme: Paleta strategií, které mohou senioři užít k udržení svého bydlení, je poměrně omezená a samotné strategie jsou méně operativní než v případě jiných životních potřeb (Vidovićová et al., 2013). Možnosti seniorů mimo jiné ovlivňuje situace na trhu s bydlením a v případech ohrožení chudobou či chudoby také efektivita pomoci ze strany státu, resp. sociálních služeb (sociální práce a navazující podpory) znevýhodněným skupinám obyvatel *(Koncepce MPVS,* 2013).

3.2 Bydlení seniorů v České republice, resp. v Ostravě

Situace na českém trhu s byty doznala za posledních více než dvacet let radikálních změn. Především byla poznamenána transformací vlastnických vztahů (restitucemi, privatizací) a deregulací cen nájemního bydlení (Valentová, 2005; Lux, Mikeszová, 2012). Procesy postsocialistické transformace

[85] Touto orientací každodenních praxí se „bezdomovci" odlišují např. od osob žijících např. v domovech pro seniory, s nimiž je jinak spojuje absence „konvenčního" domova (Vašát, 2012).

[86] Viz vyloučení tzv. bezdomovců z určitých fyzických prostorů (exkluze), jejich sankcionování (represe), definování bezdomovectví prostřednictvím příčin vhodných z hlediska autorit, např. kriminálního jednání (nahrazení), neutralizace snah o redefinici stávající situace (asimilace). (Vašát, 2012)

[87] Zdroj: Hradecký a kol. (2007: 10).

se nutně dotkly bydlení seniorů a přinesly s sebou i vyšší riziko vyloučení z bydlení. Nicméně tímto rizikem jsou senioři ohroženi méně než mladí lidé stojící na počátku vlastní dráhy bydlení (Hrast et al., 2012).[88] Dráhy seniorů jsou spíše drahami *stacionárními*, čili okolnosti, za kterých se realizují, zůstávají vcelku stabilní: ať se zaměříme na kvalitu obydlí, právní důvod užívání bytu, možná i na subjektivní pocit spokojenosti - pocit domova, bezpečnosti (tj. na proměnné určující typ dráhy bydlení).[89]

V současné době bydlí podstatná část seniorů ve vlastním domě nebo v bytě v osobním vlastnictví (60% domácností). Pětina žije v nájmu, zejména domácnosti seniorů-jednotlivců (*SLDB,* 2011). (Vidovićová et al. 2013) upozorňují na nárůst podílu bydlení v bytech vlastněných dětmi v nejstarších věkových kategoriích účastníků jejich reprezentativního výzkumu. Zřejmě se jedná o převedení práv k bytu původně vlastněnému seniory.)

Jak jsme naznačili, způsob a úroveň bydlení seniorů jsou diferencovány dle demografického typu domácnosti. Domácnosti jednotlivců, většinou tvořené nepracujícím důchodcem, resp. ovdovělou ženou, žijí nejčastěji v bytových nebo rodinných domech a charakteristiky bydlení nezřídka odpovídají těm, kterými se vyznačovala domácnost před úmrtím partnera nebo odchodem dospělých dětí. Téměř dvě třetiny jednotlivců-seniorů obývá minimálně třípokojový byt, počítaje v to kuchyni, a průměrně na každého z nich připadá plocha 49,3 m^2 – tzv. nadspotřeba obytného prostoru je přímo úměrná délce bydlení ve stávajícím bytě/domě. Nadspotřeba souvisí i s nízkou flexibilitou v bydlení typickou pro Českou republiku.[90] Úplné rodiny převážně manželských párů mladších seniorů, také vesměs důchodců, žijí téměř ve dvou třetinách případů ve vlastním domě nebo bytě (*Domácnosti seniorů,* 2013).

Tabulka 9 Typy bydlení seniorů[91]

	Domácnosti s prac. členy	**Domácnost bez pracujících členů**				
	60+	**-59**	**60–64**	**65–69**	**70–74**	**75+**
Počet domácností	331 521	220113	221024	298257	236106	466731
Druh domu:						
rodinný dům	53,2	30,2	39,8	40,7	40,8	41,6
bytový dům	46,5	69,6	60	58,9	59,2	58,1
jiné, nezjištěno	0,3	0,2	0,2	0,3	0	0,3
Počátek bydlení v bytě:						
před rokem 1946	1	0,2	0	4,7	4,9	8,1
1946-1960	7,3	2,4	6,6	4,7	5,5	23,6
1961-1980	42,9	14,1	42,4	49	47,5	32,6
1981-1990	20,8	14	15	12	11	11,5
1991-2000	12,8	17,40	14,50	13	15,3	11,9
2001 a později	15,2	51,9	21,5	16,6	15,9	12,3
Druh bytu:						
ve vlastním domě	52,3	23,5	36,7	37	36,5	32,9
v osobním vlastnictví	28,9	17,6	30,2	31,5	38,2	34,2
družstevní	7,6	16,5	11,9	12,2	7,7	8
nájemní	10,3	33	18,4	15,6	12,5	14,2
podnájem	0,1	4,5	0	0,1	0	0,3
služební,domovnický	0,1	0	0	0	0	0
ostatní bezplatné užívání	0,6	5	2,8	3,6	5,1	10,5
Typ nájemného:						
tržní	6,2	30,1	15,1	9,9	7	9,6
regulované	4,2	7,4	3,3	5,8	5,5	4,8
nájemné neplatí	89,6	62,5	81,6	84,3	87,5	85,6

[88] Rozsah exkluze z bydlení v seniorské populaci je u nás, stejně jako v ostatních „nových" zemích Evropské unie, relativně horší než v evropské „patnáctce" (Hrast et al., 2012).

[89] Pro věkovou kategorii 55+ jsou uváděny jako nejčetnější dráhy *vlastnické – vlastnické, vlastnické, nájemní – nájemní*. Do subjektivního pocitu spokojenosti mohou intervenovat negativní důsledky stárnutí. Na základě uvedených tří proměnných (kvality bydlení, právního vztahu k bytu a subjektivního pocitu spokojenosti) lze konstruovat typy drah: vzestupnou, sestupnou, oscilující a setrvalou (Sunega et al., 2002; Vajdová et al., 2012).

[90] Nadspotřeba bydlení bývá také vyjádřena jako rozdíl mezi počtem místností a počtem členů domácnosti.

[91] Upraveno dle: ČSÚ, SILC (2012). Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/8F001AC354/$File/30121310d.pdf.

Tabulka 10 Náklady domácností seniorů na bydlení[92]

Náklady na bydlení domácností	**s pracujícími členy**	**bez pracujících členů**				
	60+	**-59**	**60–64**	**65–69**	**70–74**	**75+**
v Kč měsíčně celkem	5696	5282	4729	4697	4610	4134
z toho:						
nájemné	992	1578	1134	1061	1031	983
elektřina	1613	1232	1200	1195	1140	983
plyn z dálkového zdroje	1178	700	765	862	876	799
teplo a teplá voda	702	863	735	656	695	603
vodné a stočné	506	425	343	375	361	304
ostatní služby	308	265	239	256	241	220
tuhá a tekutá paliva	397	218	312	292	267	241
v % z čistých peněžních příjmů domácností	14,8	40,6	26,4	25,5	25,4	25,7

Při Sčítání lidu, domů a bytů 2011 bylo zjištěno, že 3 639 domácností seniorů užívá k trvalému bydlení rekreační objekt. Na nouzové obydlí nebo přístřeší je odkázáno 4 662 obyvatel.[93] Dostupná data o osobách bez přístřeší nedovolují vyčlenit z celku 11 496 počet seniorů. Uvedené způsoby bydlení či „bezdomovectví" jsou nejspíše součástí sestupných či oscilujících drah/kariér bydlení. Je diskutabilní, zda a za jakých podmínek je v těchto případech možný návrat seniorů na vzestupnou dráhu bydlení, resp. je otázkou, jak vůbec lze „vzestup" definovat.

Trh s bydlením nedokáže dle expertů z Komise pro sociální začleňování MPSV reagovat na potřeby nízkopříjmových domácností a osaměle žijících jedinců, počítaje v to seniory. Tím spíše není řešena situace těch, kteří jsou pronajímateli bytů označováni za „rizikové", a tudíž jsou z „běžného" trhu s byty vyloučeni (tj. osob přebývajících v azylových domech, užívajících krizové formy bydlení nebo „bezdomovců"). Na trhu chybí obecní byty, které pro uvedené skupiny lidí představují jediný finančně přijatelný způsob bydlení: Obecní bydlení tvoří nyní jen 10% z celého bytového fondu a ve vlastnictví státu nebo obce zůstalo k datu Sčítání 2011 zanedbatelných 2,7% ze všech obydlených

[92] Upraveno dle: ČSÚ, SILC (2012). Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/8F001AC345/$File/3012135d.pdf.

[93] Aktuální počty lidí žijících na ubytovnách jsou odhadovány dle údajů o doplatku na bydlení: V roce 2012 je pobíralo na ubytovnách zhruba dvanáct tisíc ubytovaných. Ovšem ne všichni tuto dávku pobírají. (Koncepce MPSV, 2013)

bytových domů.[94] Zejména z tohoto důvodu žije stále více osob dlouhodobě v substandardní formě bydlení nebo na ulici (*Koncepce MPSV,* 2013) Jak podotýká Obadalová (2001: 24): „Pokud je osoba z jakéhokoliv důvodu vyloučena z ´normálního´ bydlení a nedisponuje dostatečnými finančními prostředky k úhradě ubytovny nebo hotelu, ocitá se prakticky okamžitě na ulici." (Viz také problém neexistence odstupňovaného bydlení.) V uplynulých letech se státní podpora v oblasti bytové politiky vychýlila ve prospěch vlastnického bydlení. Schválená koncepce MPSV počítá s posílením programu na podporu výstavby nájemních bytů především pro seniory, ale také s legislativní úpravou statutu „osob v bytové nouzi" a vznikem komplexního systému sociálního bydlení (*Vybrané údaje o bydlení,* 2012).

Také v Ostravě doznala situace v oblasti bydlení v období postsocialistické transformace (a deindustrializace) města podstatných změn.[95] Státní byty byly v roce 1993 převedeny do majetku obce, resp. svěřeny do správy městských obvodů, které aplikují vlastní strategii správy a rozvoje bytového fondu (Vyhláška č. 11/2000, Statut města Ostravy).[96] V rámci restitucí byly vráceny domy původním vlastníkům, a nikoli výjimečná změna jejich funkce vyústila v nucené vystěhování obyvatel (viz revitalizace, komercializace). Privatizace městského bytového fondu probíhala v jednotlivých městských obvodech dle schválených zásad (*Koncepce bydlení statutárního města Ostravy*, 2010). K 31. 12. 2011[97] spadalo pod správu městských obvodů celkem 1 193 bytových domů (15 090 bytů) a do budoucna se tento počet sníží zhruba na 11 338 bytů. Město a městské obvody si tak podrží necelou desetinu bytů nacházejících se na území Ostravy (Hruška et al., 2012). Výstavba nových bytů se rozvíjela výrazněji v okrajových „venkovských" částech, uvnitř města pak zejména formou developerských projektů. Nové nájemní bydlení se omezilo spíše na výstavbu domů s pečovatelskou službou, která byla dotována ze Státního fondu rozvoje bydlení (Kuchtová, Česelský, 2007).

Ačkoli Moravskoslezský kraj byl dlouho charakterizován relativně vysokou finanční dostupností bydlení, v důsledku poměrně razantního růstu tržního nájemného, který nebyl kompenzován adekvátním vývojem průměrných příjmů, se přiřadil k regionům s obecně nižší finanční dostupností bydlení. Ohrožené typy domácností byly významněji rozšířeny právě o domácnosti starobních důchodců (Mikeszova et al., 2009). Řada z nich byla konfrontována s vyostřeným problémem „nadspotřeby bydlení", tj. obtížným hrazením nákladů za velké byty, v nichž žijí několik desítek let (např. v bytech na sídlišti v Ostravě - Porubě). Tímto se vracíme k již formulované potřebě vytvářet podmínky pro rozvoj netržního segmentu bytového fondu ve prospěch obyvatel, pro které je z finančních, sociálních či zdravotních důvodů problematické udržet nebo získat „běžný" byt na volném trhu (Hruška-Tvrdý et al., 2010, 2012). Na tuto potřebu reaguje statutární město Ostrava záměrem rozvíjet nízkonákladové bydlení.[98] (Nízkonákladové byty jsou definovány (a) velikostí podlahové plochy nepřesahující 40 m^2 na osobu s tím, že pro každou další se výměra zvětšuje o 10 m^2 až do limitu 80 m^2; (b) výší nájemného od 40 do 50 Kč/m^2. V současné době je místně obvyklé nájemné stanoveno na 80-120 Kč/m^2.) (Hruška et al., 2012)

[94] Koncem roku 2009 bylo prodáno 74 % z bytového fondu, který na obce v roce 1991 převedl stát (Koncepce MPSV 2013).

[95] Nynější struktura bydlení v Ostravě souvisí zejména s průmyslovým vývojem města. Ve 30. letech 19. století zde byla zahájena hlubinná těžba černého uhlí a provoz hutí. Vzniklá pracovní místa byla důvodem značné migrace do regionu a následného rozvoje bytové výstavby. Z období „první republiky" stojí za zmínku výstavba Jubilejní kolonie. Za druhé světové války bylo zničeno mnoho bytových domů, bezprostředně po jejím ukončení byly v rámci tzv. dvouletých rozvojových plánů (1946 – 1951) postaveny „byty-dvouletky", v 50. letech vzniklo sídliště Poruba poskytující poměrně komfortní bydlení. Během 60. až 90. let. 20. století byla vystavěna sídliště v Porubě, Hrabůvce, Zábřehu, Výškovicích a Fifejdách. V 80. letech vznikla nová městská část – sídliště Dubina.

[96] Ostrava je rozčleněna na 23 městské obvody s vlastním systémem veřejné správy (samosprávy a svěřenými kompetencemi výkonu státní správy), což se odráží také v koncepci a realizaci politiky v oblasti stárnutí populace. Ostrava je zároveň obcí s rozšířenou působností a zabezpečuje tak výkon státní správy i mimo správní obvod statutárního města Ostravy, tj. v obcích Čavisov, Dolní Lhota, Horní Lhota, Klimkovice, Olbramice, Stará Ves nad Ondřejnicí, Šenov, Václavovice, Velká Polom, Vratimov, Vřesina a Zbyslavice. Z městských obvodů mají zpracovanou koncepci bytové politiky jen Slezská Ostrava a Vítkovice. (*Koncepce bydlení statutárního města Ostravy,* 2010) Statut města Ostravy upravuje majetkovou a věcnou část týkající se správy domů (článek 6, 9, a 16), avšak není zde výslovně uvedeno, jakým způsobem mají jednotlivé městské obvody přistupovat k bydlení „ze sociálního pohledu" (Hruška et al., 2012). Otázka podpory sociálního bydlení začala být v roce 2004 řešena rovněž v procesu komunitního plánování sociálních služeb (Hruška-Tvrdý et al., 2010). Ke koncepci bytové a sociální politiky viz rovněž Hruška-Tvrdý et al. (2011).

[97] Aktuálnější informace nejsou publikovány.

[98] Hruška a kol. uvádějí, že na jednání o realizaci koncepce bydlení Statutárního města Ostravy bylo rozhodnuto o ponechání 4 400 nízkonákladových bytů a 850 bytů 2. stupně vícestupňového bydlení na území města. Pozn.: Byty 2. stupně jsou určeny pro klienty azylových domů či osoby, které bydlí v nekvalitních komerčních ubytovnách a osoby, které ztratily nebo v nejbližší době ztratí bydlení z jiných důvodů než z nedostatečné kompetence k udržení nájemného bydlení (tzv. tréninkové bydlení, bydlení s terénními sociálními službami). (Hruška et al., 2012)

Tabulka 11 Obydlené byty podle právního důvodu užívání bytu (Moravskoslezský kraj)[99]

Věk, pohlaví, ekonomická aktivita	Obydlené byty celkem	z toho podle právního důvodu užívání bytu						Počet obytných místností 8 m2 a více	Obytná plocha v m ^{2}
		ve vlastním domě	v osobním vlastnictví	jiné bezplatné užívání	nájemní	družstevní	jiný důvod užívání		
BD= 1 hospodařící domácnost	141 671	23 069	20 332	7 736	49 852	24 126	2 262	369 699	6 074 228
v tom podle věku:									
60 a více	69 981	13 134	10 657	6 072	23 396	11 401	1 255	194 450	3 170 392
muži	60 653	10 528	7 710	2 211	21 751	9 791	897	153 809	2 562 296
60 a více	17 482	3 921	2 319	1 163	5 742	2 697	269	48 231	795 927
ženy	81 018	12 541	12 622	5 525	28 101	14 335	1 365	215 890	3 511 932
v tom podle věku:									
60 a více	52 499	9 213	8 338	4 909	17 654	8 704	986	146 219	2 374 465
z toho důchodci:									
pracující	4 128	757	811	122	1 345	792	47	11 955	201 925
nepracující	69 451	12 751	10243	6 050	23 914	11 336	1 257	191 303	3 111 843

[99] Zdroj: ČSÚ, SLBD (2011).

Tabulka 12 Počet navrhovaných nízkonákladových a vícestupňových bytů[100]

Počet všech bytů k 1. 1. 2011	Počet všech obecních bytů k 1. 1. 2011	Podíl obceních bytů na celkovém bytovém fondu	Navrhovaný stav počtu obecních bytů	Podíl obecních bytů na celkovém bytovém fondu	Varianta A		Varianta B		Varianta C	
					Nízkonákladové byty	byty 2. stupně	Nízkonákladové byty	byty 2. stupně	Nízkonákladové byty	byty 2. stupně
133455	15090	11,31%	11338		4400	850	4400	850	4400	850

V Moravskoslezském kraji byly sečteny 2 574 osoby bez domova, což je nejvíce z celé republiky. Z toho více než jedna třetina se zdržuje na území statutárního města Ostravy (Hruška, 2012).

3.3 Sociální služby související s bydlením v České republice, resp. v Ostravě

Sociální služby[101], konkrétně služby pobytové či ambulantní, řeší jednak situaci bydlení (1) starých lidí, kteří jsou závislí na pomoci kvůli snížené fyzické soběstačnosti či chronickému duševnímu onemocnění, jednak (2) osob, včetně seniorů, v tíživé životní situaci spojené se ztrátou bydlení.

V prvním případě se jedná o poskytnutí dlouhodobého ubytování v domovech pro seniory nebo domovech se zvláštním režimem.[102] Do rámce pobytových služeb sice nespadají tzv. domy s pečovatelskou službou, nicméně i bydlení v těchto „domech zvláštního určení ve vlastnictví obce" zaručuje seniorům potřebnou péči. Navíc relativně nízké nájemné zřejmě usnadňuje hospodaření s limitovanými finančními prostředky.[103] S věkem počet osob žijících v domovech pro seniory aj. zdravotně-sociálních zařízeních či v domech s pečovatelskou službou „samozřejmě" roste: ve věkové kategorii 60–64 let je to 7 286 osob, mezi 65–69letými 5 589 a mezi 70letými a staršími 44 184 osob. Výzkumy zaměřující se na zkušenost stárnutí v zařízení podpůrné rezidenční péče poukazují na kontrast mezi institucionálním prostorem stárnutí a domovem – co se týče sociálního konstruování těchto prostorů i materiální reality stárnutí v nich[104] (Del Casino, 2009; Kearns, Andrews, 2005). Do popředí staví i otázku vlivu věkové homogenity, typické pro tato zařízení, na životní spokojenost, resp. úspěšné stárnutí seniorů (Laws, 1997).

Druhý případ pobytových služeb se vztahuje k přechodnému „krizovému" ubytování. Pomoc v krizi reaguje primárně na sociální události – ohrožení chudobou, chudobu, absenci bydlení, nikoli na negativní zdravotní důsledky stárnutí. Kromě řešení akutní krize poskytnutím přístřeší, stravy, prostoru pro osobní hygienu se tyto služby orientují i na pomoc se zajištěním dalšího bydlení a stravování a zahrnují rovněž terapeutické, vzdělávací a aktivizační činnosti, podporu sociální integrace klientů a asistenci při prosazování jejich práv a zájmů. Služby se realizují prostřednictvím azylových domů (za úplatu), nízkoprahových denních center (bezplatně) nebo nocleháren (za poplatek stanovený poskytovatelem). S přechodnými institucionálními prostory je spojeno riziko stigmatizace jejich uživatelů (Del Casino, 2009). V situaci ohrožení nebo reálné chudoby či ztráty bydlení mohou být účinně nápomocny bezplatné ambulantní služby odborného sociálního poradenství (Smutek, 2006).

[100] Zdroj: PROCES (2012).

[101] Právní rámec pro poskytování sociálních služeb na území České republiky upravuje zákon č. 108/2006, o sociálních službách. Podle tohoto zákona má být sociální službou činnost, skrze kterou se má realizovat pomoc osobám v nepříznivé sociální situaci. Tyto služby jsou zprostředkovávány zdarma nebo za částečnou nebo plnou úhradu poskytovateli sociálních služeb, tj. právnickými, fyzickými osobami, obcemi, kraji, Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR. (www.mpsv.cz)

[102] Jednotlivé domovy se zvláštním režimem specifikují cílovou skupinu, na kterou se zaměřují (např. na osoby bez přístřeší, závislé na alkoholu).

[103] Byty jsou přidělovány na základě předem stanovených kritérií žadatelům. Předpokládá se, že obyvatelům bude poskytována pečovatelská služba, a to na základě smlouvy uzavřené mezi konkrétním uživatelem a poskytovatelem sociální služby. (Viz § 685 odst. 4 zákona č. 40/1964 Sb. občanského zákoníku ve znění pozdějších předpisů a § 40 zákona o sociálních službách.) Dostupné na: http://www.mpsv.cz/cs/13368#d1.

[104] Problémem institucionalizovaného stáří je „být ovládán druhými skrze prostory zdraví a péče" (Del Casino, 2009: 254). Ptáme se, zda s sebou nese i ztrátu kontroly nad osobní ekonomickou situací?

V Ostravě je v současnosti provozováno:

(1) dvanáct *domovů pro seniory* – zřizovatelem sedmi z nich je Statutární město Ostrava, zřizovateli dalších tří jsou neziskové organizace a poslední dva domovy jsou koncipovány jako soukromé sociální služby;

(2) osm *domovů se zvláštním režimem určených pro seniory:* šest zřídilo Statutární město Ostrava s cílem poskytovat služby seniorům trpícím demencí a podobným onemocněním, dva domovy patří neziskové organizaci Armáda spásy v ČR – ty jsou zaměřeny na seniory bez přístřeší a seniory se sníženou soběstačností v důsledku chronického, resp. duševního onemocnění nebo alkoholismu;

(3) jedenáct *azylových domů,* z toho dva jsou určeny pro ženy, čtyři pro muže, jeden je smíšený – v těchto zařízeních mohou být poskytnuty služby i seniorkám a seniorům, pokud splní stanovené podmínky[105] (pět z nich provozují neziskové organizace, dva obecně prospěšné společnosti);

(4) dvě *nízkoprahová denní centra,* poskytující služby pod záštitou neziskových organizací;

(5) tři *nocleháry,* rovněž provozované neziskovými organizacemi;

(6) *odborné sociální poradenství* (pro seniory) zajištěné šesti neziskovými organizacemi;

(7) nezisková organizace Charita Ostrava zaměřená na *krizovou pomoc.*

Na území města Ostravy se nachází osmnáct domů s pečovatelskou službou, kterou zajišťují vesměs příslušné městské obvody, ve dvou případech příspěvkové organizace. Jedná se o byty 1+kk, 1+1, 2+kk (výjimečně 2+1) s vlastním sociální zařízením, zpravidla dosahující rozlohy 50 m^2.

[105] Zbylé azylové domy se zaměřují na služby pro jiné, „ne-seniorské" cílové skupiny.

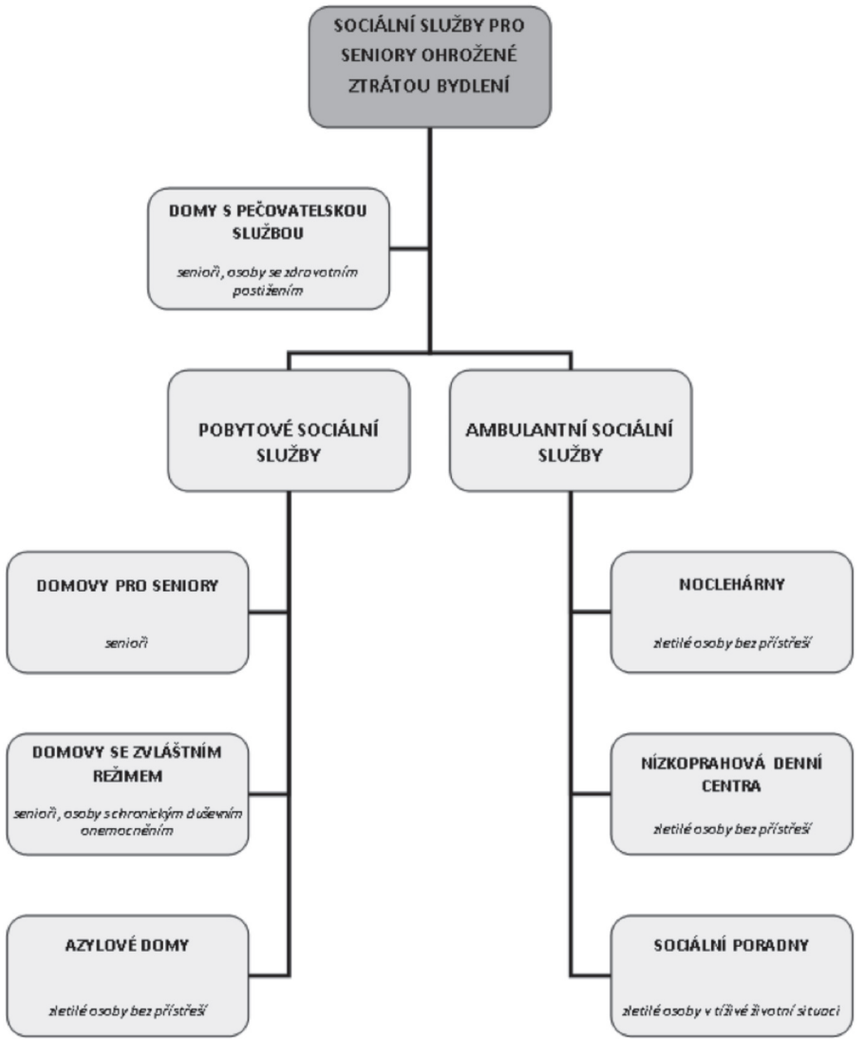

Obrázek 4 Sociální služby pro seniory ohrožené ztrátou bydlení v Ostravě

Přehled poskytovatelů sociálních služeb pro seniory a osoby ohrožené ztrátou bydlení ve městě Ostrava uvádíme v Příloze 1[106].

[106] Zdroj: výroční zprávy poskytovatelů služeb (viz Literatura).

4 BYDLENÍ VE SVĚTLE DAT Z VÝZKUMU CHUDOBY VE STÁŘÍ

V úvodu monografie jsme konstatovali, že téma ohrožení chudobou či chudoby otevírá další závažné téma – bydlení. My sami jsme se k tématu bydlení doslova propracovali skrze výzkum chudoby (viz projekt VEDTYM): Analýza dat totiž ukázala, že problémy spojené s chudobou ve stáří mají „opravdu“ tendenci se sbíhat v otázce bydlení seniorů (srovnej Keller, Hruška-Tvrdý, 2010: 113).

4.1 K metodologii výzkumu

Zmíněný výzkum směřoval původně k porozumění životní situaci starších lidí, které ohrožuje chudoba nebo kteří v chudobě žijí, tj. „obsahu“ chudoby ve stáří (srovnej Mareš, 2002: 49). Chtěli jsme odhalit podstatu jejich zkušeností s chudobou, identifikovat způsoby, jimiž se s ní, nebo s rizikem chudoby, vyrovnávají, a kontexty, v nichž tyto postupy uplatňují.[107] Orientovali jsme se tedy na studium významů, sociálně konstruovaných, resp. sociálně se vynořujících situačních a konstitutivních rysů zkušenosti chudoby, specificky v rámci stárnutí či stáří (Viz interpretativní paradigma, resp. Bergerovo a Luckmannovo (1999) pojetí sociální konstrukce reality, dále Šmausová, 2002). Přijetí konceptu aktivního aktérství znamenalo současně akceptaci strukturální produkce chudoby i možnosti aktivní negociace chudých seniorů v rámci jejich každodennosti v zájmu udržení kontroly nad svou situací – ve vztahu k sobě a druhým a s ohledem na podmínky a dostupné prostředky. Máme za to, že tyto „strategie“ zahrnují postupy vědomé a racionální i nevědomé a improvizační, či postupy vynucené vnějšími okolnostmi anebo vyplývající z vlastního rozhodnutí jedinců (Ke konceptu aktivního aktérství viz Vašát, 2012; k definici strategií v kontextu negociačního modelu Sýkorová, 2007).

Zvolený kvalitativní přístup zkoumání rezonuje s pobídkou k širší aplikaci kvalitativní metodologie na poli studia chudoby (Večerník, 2011, rovněž Mareš, 2002).[108] Výzkumné otázky, zvláště ty „o dění a průběhu“ nás nasměrovaly k metodě zakotvené teorie *(grounded theory)*, kterou jsme využili při analýze dat z nestrukturovaných rozhovorů, pozorování a dotazníků doplňujících interview. Tato data, získaná převážně v letech 2012–2013, jsme nyní podrobili opětovné analýze vedené nově formulovanými výzkumnými otázkami k tématu bydlení ve stáří a v chudobě: Jakou roli hraje bydlení v životě seniorů coby lidí v určitém věku, v určitém životním období? Co znamená ohrožení chudobou nebo chudoba ve stáří pro bydlení seniorů? Jaký význam připisují neuspokojení potřeb spojených s bydlením, resp. jiných potřeb kvůli bydlení? Jakým specifickým hrozbám senioři čelí ve vztahu k bydlení, co zvyšuje jejich expozici riziku ztráty střechy nad hlavou? Jaké strategie používají k tomu, aby si udrželi bydlení (vyhnuli se jeho ztrátě), jaké strategie v situaci, kdy bydlení pozbyli? Kvalitativní obsahová analýza dat, analogická otevřenému a axiálnímu kódování dle Strausse a Corbin (1999), spočívala jednak ve vyhledávání kategorií, souvisejících subkategorií a jejich vlastností, jednak v identifikaci jevů vážících se k bydlení, resp. kontextů, v nichž bylo bydlení seniory zmíněno (souvislosti tematizace bydlení).

[107] Viz výzkumné otázky: (a) Co znamená ohrožení chudobou nebo chudoba ve stáří? (Co pro seniory znamená žít blízko stanovené hranice příjmové chudoby nebo pod ní, jak vnímají a zažívají chudobu, čím je pro ně ztráta finanční soběstačnosti, jaký význam připisují neuspokojení těch či oněch potřeb?) Jakým specifickým hrozbám senioři čelí, co zvyšuje jejich expozici riziku?; (b) Jaké strategie používají k tomu, aby se vyhnuli chudobě nebo aby chudobu zvládli? (Jak se chovají, hrozí-li jim chudoba nebo když do chudoby upadnou, resp. proč se chovají tak či tak?) Jak mobilizují zdroje (a jaké)? Jaké strategie a v jakých kontextech jsou efektivní?; (c) Jaké místo v jejich strategiích zaujímá sociální práce?; (d) A jak tím vším prostupuje zakoušení stáří a management ztrát, které s sebou stárnutí přináší? (Neuvádíme výzkumné otázky, které se týkaly dílčího výzkumu mezi sociálními pracovníky na téma chudoby ve stáří, možností a limitů sociální práce s chudými nebo chudobou ohroženými seniory. Necháváme v této studii stranou tedy i rozhovory se sociálními pracovníky. Ty následovaly po rozhovorech se seniory a rozvíjely se kolem témat: kritéria chudoby (na základě čeho lze obecně usoudit na chudobu klientů-seniorů, jak se chudoba projevuje, co charakterizuje situaci chudých seniorů), možnosti nebo limity sociální práce při řešení jejich situace, postavení seniorů v české společnosti, příp. seniorů žijících v Moravskoslezském kraji či Ostravě (Detailněji Sýkorová, Nytra, Tichá, 2014).

[108] V zahraničí lze odkázat na řadu empirických studií chudoby založených na kvalitativním přístupu, např. Schröder-Butterfill, Marianti (2006); Monroe et al. (2007); Langille-Hope et al. (2010); Walker (2004), shrnutí Hrast et al. (2012: 1052).

Design výzkumu dává možnost využít stejná data ke kvalitativnímu zkoumání životních příběhů (což připouští např. Riessman-Kohler, 2008).[109] Úvodní otázka v rozhovoru byla v podstatě narativním impulsem, vyzývala ke konstrukci a prezentaci *life story*, zejména její části – stáří (viz podnět: „Můžete mi, prosím, vyprávět, jak se Váš život odvíjel od doby, kdy jste ´dosáhl/a seniorského věku´ (ve stáří)?“).[110] Nehledíc na explicitní zúžení časového rámce, propojovali senioři svoji současnost s minulostí (počínaje ranou dospělostí, někdy i dospívání či dětství) a budoucností. Jak jsme avizovali, vyprávění o životě, resp. životě ve stáří, se točilo kolem bydlení – narace obsahovaly významy, které mu senioři připisovali ve vazbě k životním přechodům, či významy přikládané událostem s ním souvisejícím, odrážely způsoby, jimiž bydlení a jeho ohrožení či ztrátu vnímali, zakoušeli (Dle Dudová, 2011).[111] Prostřednictvím tematické analýzy lze identifikovat a kategorizovat zkušenosti seniorů s bydlením, jeho spojitost s rizikem chudoby a chudobou, odhalit události v životě/ve stáří kritické pro průběh dráhy bydlení (Hutchison, 2011). Analýza znamenala identifikaci a chronologické, resp. logické uspořádání událostí relevantních z hlediska bydlení v jednotlivých rozhovorech (kap. 4.2.1), tedy sestavení individuálních „příběhů o bydlení“, jejich vzájemnou komparaci, na jejímž základě byl konstruován „výsledný“ příběh (kap. 4.2.2) (Postup srovnej s Riessman-Kohler, 2008: 59).

Riessman-Kohler prezentovala zakotvenou teorii a zkoumání životních příběhů *(narrative methods)* jako metody odlišné v postupu analýzy dat a v jejích výsledcích: zakotvená teorie teoretizuje „z komponentních témat (kategorií) napříč případy“ – vytváří analytický příběh, narativní přístup teoretizuje „z případu a zachovává příběh jako celek“. (Viz metoda zakotvené teorie jako výzkum soustředěný na kategorie/*category-centred research* a narativní metoda jako výzkum orientovaný na případ/*case-centered research*. Riessman-Kohler, 2008).

Hlavním zdrojem dat byl pro nás soubor šedesátiletých a starších osob žijících v Ostravě. Parametry vzorku byly limitovány problematickou identifikací seniorů ohrožených chudobou a seniorů chudých, konkrétně překážkami bránícími aplikovat určité způsoby konstruování vzorku nebo metodologickými slabinami těchto postupů (ať šlo o užití objektivních ukazatelů chudoby, tedy vyhledávání potenciálních komunikačních partnerů a partnerek na základě výše příjmu anebo nepřímých indikátorů jako pobírání dávek pomoci v hmotné nouzi, uvalení exekučních srážek na důchod, či o apriorní diagnostiku oslovených jedinců dle ukazatelů objektivní a/nebo subjektivní chudoby před „hlavním“ výzkumem nebo o postup „od seniora k seniorovi bez ohledu na jeho/její finanční situaci“). Nakonec jsme se rozhodli pro kombinaci metody sněhové koule se záměrným (účelovým) výběrem přes instituce (Miovský, 2006) – úřady tří městských obvodů a čtyři neziskové organizace v Ostravě poskytující sociální služby seniorům nebo osobám v tíživé životní situaci. (S dominancí výběru přes instituce může být spojeno určité zkreslení vzorku dané převahou komunikačních partnerů z domů s pečovatelskou službou.) V obou případech jsme se spolehli na obeznámenost zprostředkovatelů kontaktů se situací potenciálních respondentů („vědí o jejich odkázanosti na sociální dávky, o nedostatku finančních prostředků na nájem, stravu, o jejich zadluženosti, absenci konvenčního domova apod.“). V několika rozhovorech se projevil rozpor mezi definicí situace sociálním pracovníkem, seniorem a interpretací výzkumnic: tito senioři, kteří byli doporučeni jako ohrožení chudobou nebo chudí, neodpovídali

[109] Dudová (2011) označuje kvalitativní *zkoumání životních příběhů* za alternativu klasického zkoumání životních drah. Rovněž viz Bertaux, Kohli (1984).

[110] Přičemž bylo ponecháno na komunikačním partneru/partnerce, aby sami určili časové východisko vyprávění, resp. „počátek stáří“. Na předchozí vyprávění navázaly otázky: „Zažil/a jste situace, kdy se Vám nedostávaly peníze? Vyprávějte mi, prosím o tom.“ (Co se stalo, že k tomu došlo…?) Následně, popř. k upřesnění: „Jak jste si s tím poradil/a – co jste dělal/a?“ „O starších, resp. starých lidech se říká, že jsou chudí. Co Vy na to?“ I v případě, že komunikační partner či partnerka zahrnul do výpovědi sebe, zeptali jsme: „A co Vy, myslíte si (tedy), že Vás ohrožuje chudoba nebo dokonce, že jste chudý/á?“ („A jak se s tím vyrovnáváte – co děláte?“). V případě, že nezažil-a/ nezažívá situace nedostatku peněz (ve vyprávění nejsou žádné „známky chudoby“ či ji komunikační partneři explicitně nepřipouštějí), jak to dělají, jak si poradili, že netrpí nedostatkem peněz? Co to pro ně znamená? Dotazník poskytnul informace o rodinném a rodičovském statusu, průběhu pracovní dráhy, vstupu do starobního důchodu, struktuře měsíčních výdajů na živobytí a rozsahu jednotlivých výdajových položek, vzhledem k tématu předkládané studie podstatné údaje o bydlení – jeho typu, právním vztahu k bytu/domu, rozloze, celkových měsíčních výdajích na bydlení.

[111] Nelze opomenout, že senioři prezentovali své příběhy „specifickému publiku“ – výzkumnicím, které v interakci s nimi jejich příběh spoluvytvářeli. Lze připustit vliv zřetelné věkové, vzdělanostní, resp. sociální nerovnosti těchto „partnerů v interakci“. Je pak otázkou, zda se podařilo vytvořit žádoucí vztah důvěry. Překážkou byly obavy, nejistota – silné a explicitně přiznané seniory, kteří mají negativní zkušenost s podvodem (ti odmítli nahrávání nebo se zaštítili přítomností svých známých). Téma chudoby problematizovalo snahu tazatelek poskytnout komunikačním partnerům/partnerkám pocit zplnomocnění, navodit rovnoprávnou, „partnerskou“ směnu informací. Chudoba zřejmě nepatří mezi výzkumná témata, která by výzkumnicím usnadnila jejich snahu přiblížit se ke komunikačním partnerkám a partnerům, pro mnohé seniory bylo interview emočně bolestivé, neboť bilancování obnažilo spoustu životních ztrát (včetně ztrát bydlení). (Sýkorová, Nytra, Tichá, 2014)

svými charakteristikami „hlavní části souboru“. Nicméně zahrnutí takovýchto antitypů jsme brali jako obohacení vzorku, tedy i interpretační základny poznatků (Miovský, 2006) i jako prostředek ke zvýšení teoretické citlivosti (Strauss, Corbin, 1999).[112] Finální velikost a strukturu souboru seniorů uvádíme v Tabulce 13 (Sýkorová, Nytra, Tichá, 2014).

Tabulka 13 Velikost a struktura souboru seniorů

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Celkem seniorů: 28</td><td colspan="5">Rodinný status</td></tr>
<tr><td>single</td><td>vdané/ženatí</td><td>rozvedení</td><td>odloučení</td><td>ovdovělí</td></tr>
<tr><td>Gender</td><td>ženy: 21</td><td>–</td><td>1</td><td>7</td><td></td><td>13</td></tr>
<tr><td></td><td>muži: 7</td><td>1</td><td>1</td><td>1</td><td>2</td><td>2</td></tr>
<tr><td colspan="2">Průměrný věk</td><td colspan="5">72 let</td></tr>
<tr><td colspan="2">Rodičovský status</td><td colspan="5">alespoň jedno dítě: 27
(4 senioři zkušenost s úmrtím dítěte)</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Vzdělání</td><td colspan="2">základní</td><td colspan="2">středoškolské bez maturity</td><td colspan="2">s maturitou</td></tr>
<tr><td colspan="2">4</td><td colspan="2">14</td><td colspan="2">10</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Způsob bydlení</td><td colspan="2">nájemní bydlení</td><td rowspan="2">byt dítěte seniora</td><td rowspan="2">domov pro seniory</td><td rowspan="2">domov se speciálním režimem</td><td rowspan="2">azylový dům</td></tr>
<tr><td>DPS</td><td>dům soukromého vlastníka</td></tr>
<tr><td>19</td><td>2</td><td>1</td><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr>
</table>

Ačkoli jsme ohrožení chudobou nebo chudobu „neměřili“, ve vyprávění většiny seniorů z výzkumu bylo možné najít jasné indikátory materiální (i mnohonásobné) deprivace.[113]

4.2 Výsledky výzkumu

4.2.1 Dráhy bydlení seniorů – individuální příběhy

Ve výzkumu chudoby ve stáří jsme vyslechly vyprávění o životních osudech bezmála tří desítek seniorek a seniorů (Příloha 2). Vždy se v nich objevily události, které se přímo či nepřímo dotýkaly bydlení a které koneckonců daly základ jednotlivým, nezřídka dramatickým „příběhům o bydlení“. (Jak jsme již uvedli v metodologické části studie, narativní přístup teoretizuje z případu a zachovává příběh jako celek. Individuální příběhy jsou proto významným analytickým krokem v procesu teoretizování. Jejich prezentace umožňuje rovněž kontrolu validity interpretace dat shrnuté v následující kapitolce 4.2.2)

[112] Sociální pracovníci zmíněných organizací nám zprostředkovali kontakt se svými klienty-seniory, které oni sami, na základě svých zkušeností pokládali za chudé nebo chudobou ohrožené. Zjištění jejich kritérií chudoby bylo součástí výzkumu a spolu s daty získanými v rozhovorech s nimi přispěly ke konstituování obrazu chudoby ve stáří v perspektivě sociálních pracovníků (Sýkorová, Nytra, Tichá, 2014).

[113] Subjektivní chudoba je definována jako neplnění alespoň tří z devíti položek: 1. schopnosti čelit neočekávaným výdajům; 2. platit jednodenní dovolenou mimo domov ročně; 3. schopnost splácet dluhy; 4. mít maso každý druhý den; 5. adekvátní topení v bytě; 6. vlastnictví pračky, barevné televize, telefonu, osobního auta (Zaidi, 2008). Řada studií chápe chudobu jako deprivaci, a to nejčastěji jako deprivaci multidimenzionální. Nesleduje se nedostatek položek indikující chudobu (absentujícího statku, služby či aktivity) jednotlivě, ale kumulace nedostatku těchto položek v domácnostech jedinců i rodin. „Skutečně chudými“ jsou ti, jejichž příjem je pod konsenzuální hranicí chudoby (například SPL, neboli *Subjective Poverty Line* – viz dále) a zároveň jsou chudými i podle dosaženého skóre v subjektivním indexu deprivace (Mareš, 2002).

V následujícím textu označujeme „běžnými“ uvozovkami výhradně citace nebo parafráze výroků komunikačních partnerů a partnerek. Parafráze jsou maximálně hutným vyjádřením jejich vlastních vyjádření, často v interpretaci užíváme i výrazy seniorů a seniorek pro zachování autenticity textu. Z výňatků jsme obvykle vyloučili opakování slov, slovní vatu, záznamy emocí projevených při rozhovoru apod. Kde to plynulost textu vyžadovala, přizpůsobili jsme gramatické tvary slov.

Příběh šedesátišestileté **Marie** je příběhem ženy, která celý život těžce manuálně pracovala. Milníkem na její manželské, resp. rodinné dráze bylo nezdařené manželství provázené domácím násilím, na které po rozvodu navázalo dvaadvacet let trvající nesezdané soužití. Úmrtí druha znamenalo zásadní zhoršení finanční situace, neboť Marie neměla nárok na vdovský důchod a zůstala odkázána na nízkou starobní penzi a na sociální dávky. Pokud mohla, tak se snažila finančně podporovat dceru - invalidní, nezaměstnanou, čas od času bydlící s ní, ale většinou přebývající „někde na ulici“. Bydlení bylo v průběhu Mariina života komplikováno řadou nepříznivých událostí: Dům, v němž žila s druhem v nájemním bytu (za který „museli zaplatit třicet tisíc“), byl privatizován, a oni byli nuceni přestěhovat se do bytu v sociálně deprivované lokalitě: v nevyhovujícím bytě a ve více než problematickém sousedství „se těžko žilo“ („No a kdybyste to tam viděla, asi by vás trefil šlak. Tam byly tři místnosti tak velké…, že by tam klidně mohl ustájit dva koně v jedné místnosti“, sousedi „dělali naschvály“, vybíjeli okna, „nevěděla jste, když jste šla do venku do obchodu, co vám přistane na hlavě, jestli posmolená plinka anebo celý kakač s tým odpadem od děcek“.) Později žila Marie v bytě s dcerou a dvaatřiceti psy - kvůli nim je „z tama vyhodili, musela je dát pryč a zůstaly jim holé ruce“. V ubytovně, kam se poté uchýlily, také „nebylo co závidět, škoda mluvit“: vysoké, vlhké místnosti, bydlení s „jednou cigánečkou a nějakýma dvěma děvuchama, které tam dotáhla, nicméně jedna z nich „měla též sociální (dávky) a pomohla platit byt“. Několikadenní ´dobrovolný´ pobyt s dcerou na ulici odstonala a skončila v nemocnici („nechtělo se jí být samotné v ubytovně bez dcery, dcery jí bylo líto, a tak šly ven“). Nakonec přišla o místo v ubytovně i o všechny věci, které tam při požáru shořely, „a od tama se odstěhovala tady“, do domova se zvláštním režimem pro osoby bez přístřeší. Po šesti letech se zde cítí „normálně, jak doma třeba - si zvyknete“, hlavní je, že je v bezpečí fyzickém i finančním („hlad tu není“, pobírá dávky pomoci v hmotné nouzi a „patří mezi ten zvláštní režim, že na ni doplácejí“). S kapesným ve výši 500,- Kč „vždycky musí vyjít, nemůže si dělat dluhy, kdo by je za ni zaplatil?“

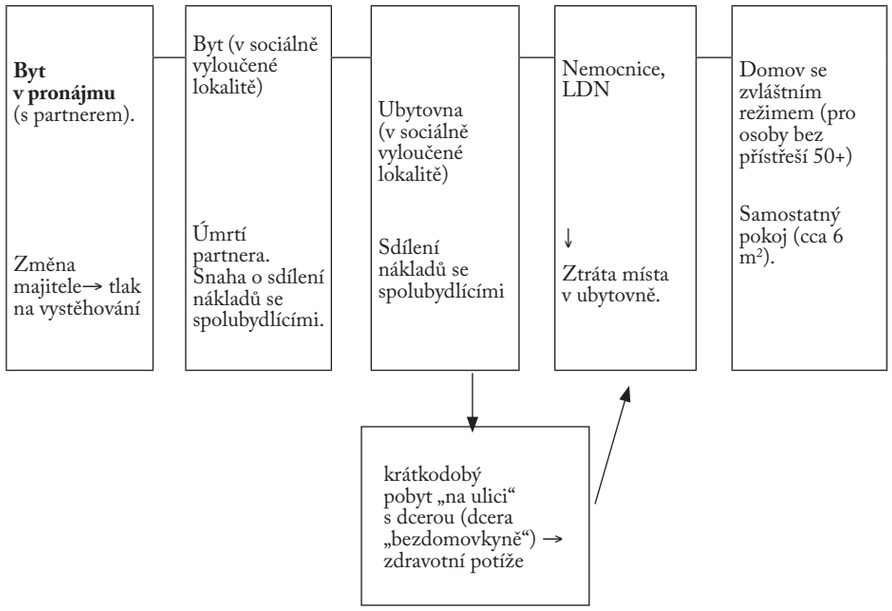

Jana, taktéž šedesátišestiletá, ztratila zaměstnání v předdůchodovém věku a s třemi a půl tisíci korunami „zkráceného“ důchodu by bez sociálních dávek „nevyžila“. Stejně jako Marie měla zkušenost se dvěma partnerskými vztahy: „škaredé“ manželství skončilo ovdověním, nesezdané soužití nevěrami a odchodem druha, který se po její mozkové příhodě odmítnul „starat o mrzáka“. S nezdarem obou vztahů byla spojena ztráta bydlení: po smrti manžela ji připravil o byt švagr, byt druha propadl v exekuci („já jsem byla na té eldéence šest měsíců skoro, já jsem myslela, že on si to platí všechno - platil akorát elektriku a plyn, a byt neplatil“). Ona zůstala na ulici „beze všeho“, druh jí „nenechal ani lžičku“. Alespoň čtrnáct dní mohla pobýt u „kámošky“. Druhá mozková příhoda s sebou přinesla další hospitalizaci a pětiměsíční pobyt v LDN - „tam už ji nemohli nechat, a protože nebylo momentálně nikde místo, šupli ji na ubytovnu v P.“ V ubytovně, o které se říká, „že je nejhorší“, to „nestálo za nic, tři roky tam vydržela a už to nešlo“. Do domova se zvláštním režimem pro osoby bez přístřeší pro osoby starší padesáti let, kam se dostala až po uvolnění místa, přišla jen „s tím, co měla na sobě“ - spolubydlící z ubytovny jí „všecko hodila do kontejneru“. Ze srovnávání s předchozí situací vychází Domov jako místo, na které si „nemůže naříkat“: unikla z problémového sousedství, má střechu nad hlavou, zajištěnu dobrou stravu, laciné oblečení, nemusí si zařizovat nový byt („kdyby ho teďka měla, tak od lžičky si musí všecko koupit - a z čeho?). Hodnota bydlení převáží i pocit sociální izolace. („Tak to je život. Nepřejte si taký smutek na starý kolena. Nemám nikoho, bo tu to tak neznám. Nikdo tu nechodí ani.“)

61 let

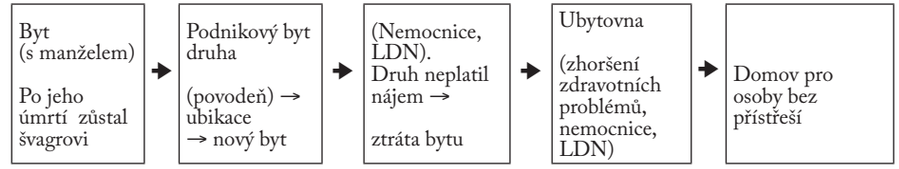

Život **Evy**, jednasedmdesátileté paní, byl poznamenán stálým nedostatkem peněz - „bídou“, jak sama přiznává: Jako dělnice měla vždy nízké příjmy, ani manžel příliš nevydělával, přitom toužila „žít jako člověk“ - dřela, „utrhovali od huby“, aby si pořídili auto, chatu. Odchod manžela za prací do zahraničí skončil rozvodem, a s dětmi „od té doby prostě živořila.“ V předdůchodovém věku ztratila zaměstnání, žena „v jejím věku“ musela být vděčná za občasné brigády, přivydělávala si i sběrem léčivek a lesních plodů, občas jí vypomohla matka („abych se najedla, tak jsem zajela do T., oni jí zvedli potom důchod, tak mě vypomáhala tou pětistovkou vždycky“.) Z nízké starobní penze nebyla schopná zvládnout zvyšující se životní náklady - rostoucí nájemné, ceny léků a dluh, který jí dříve vznikl neplacením zdravotního a sociálního pojištění. Navíc „potřebovala každou korunu na vylepšení bytu“ (nahrazení kamen na tuhá paliva, nefunkčního sociálního zařízení). Odmítala proto „chvíli“ hradit nájemné („ať jí dají pokoj s placením, než to bude mít hotové“, necítila povinnost platit, „když jí nedávají to, co hlásají, a nedoplácejí do životního minima.“) Byla ovšem z bytu vystěhována. Před ´ulicí´ jí zachránila lékařka, která ji „napsala nemocnici“, bratr, kamarádka a azylový dům v průběhu dalších devíti měsíců, nakonec byt v domě s pečovatelskou službou. (Dodnes ji tíží sociální nespravedlnost, selhání státu v zajištění pracovních míst a bydlení pro každého - ztráta zaměstnání a obava ze ztráty bytu dohnala jejího syna k sebevraždě). Ohrožení chudobou lze zvládnout pouze pomocí sociálních dávek a šetřením, jiné zdroje pomoci nemá: „škudlí pořád, šetří, jak se dá“ a „kdyby nepřispívali, tak to se může odkráglovat, to by absolutně nevyžila.“

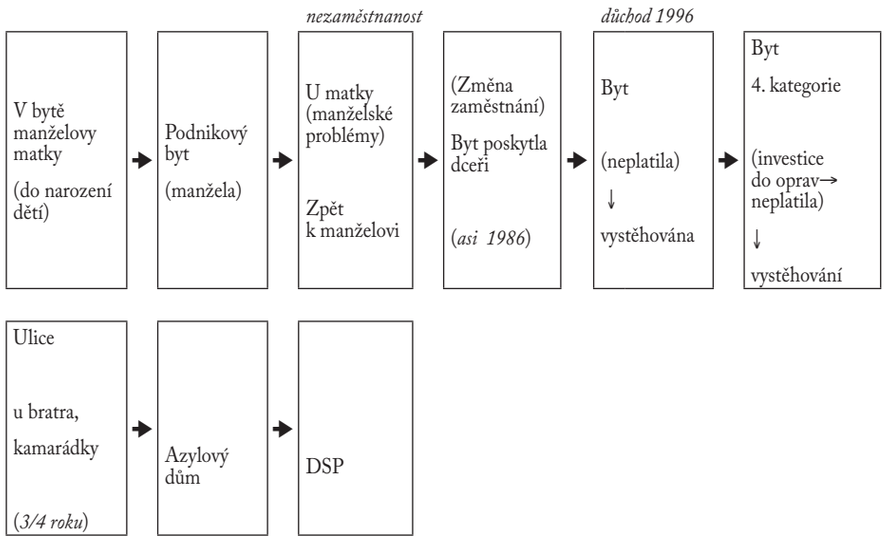

Rizikovými okolnostmi na životní dráze dvaasedmdesátileté **Hany** bylo nižší vzdělání, práce na částečný úvazek, jehož prostřednictvím se snažila skloubit pracovní a rodinné povinnosti, rozvod manželství v jejích padesáti letech na žádost muže, a roční „nemocenská před důchodem" (nemluvě o dvojnásobném rozvodu jednoho syna a tragické smrti druhého). S rozvodem souvisela ztráta bydlení a finanční propad (musela „vypadnout", „nic jí nechtěl dát, nic jí nedal") - teprve po dvou až třech letech bylo uzavřeno majetkové vyrovnání. O získaných sto tisíc korun, které namísto doplnění své zkrácené starobní penze půjčila synovi, však přišla díky jeho neúspěchu v podnikání. Tři roky bydlela v podnájmu, po smrti pronajímatele ji vyhodili. Útočiště našla u rozvedeného muže - později svého partnera v jeho jednopokojovém bytě a pak ve „starém baráčku, který si pořídil a opravoval". Obávala se přispět na úpravu domu, resp. zřízení bytu pro ni („pane Bože, já tam dám nějakému cizímu chlapovi peníze a nakonec tam nevydržím"). Nároky jeho dospívající dcery na Hanin pokojíček řešila odchodem a podáním žádosti o byt na obecním úřadě. V přidělené místnosti ve staré škole netekla teplá voda, topilo se tuhými palivy, namísto WC byla k dispozici jen venkovní latrína, „myši jí tam chodily", chodba - „to byla hrůza", do bytu jí doléhalo hlučné chování opilého souseda a manželské hádky. Snažila se proto dostat „odtamtud pryč" - s pomocí obecního úřadu, resp. starosty se „dostala tu (do domu s pečovatelskou službou) a je šťastná, už má všechno za sebou, teď se jí začíná dařit." Má sice nízké příjmy, ale „umí (musí) s nimi vyjít, dokáže hospodařit - šetřit" a poučila se: nepůjčuje si a nepůjčuje nikomu.

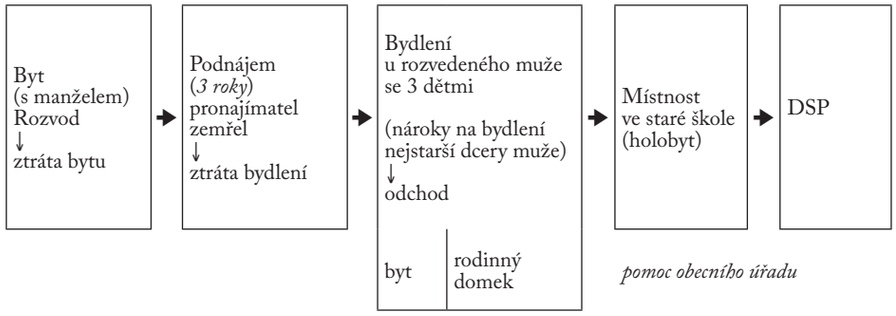

Lucie (dnes třiašedesátiletá) nebyla jedenáct roků po mateřské dovolené zaměstnaná, s manželem „měli kapelu, vydělávali, a hlavně byli dva – mohla si koupit, co chtěla". Později „přišla o spoustu věcí a kvůli manželově dcery i o byt". Nezaměstnanost ji donutila čerpat úspory na zvyšující se nájemné v ubytovně a musela žít tři týdny jako „bezdomovec": spala na nádraží nebo v bufetu anebo jezdila noční tramvají sem a tam, týden si „užívala luxusu" ubytování, na které se složily se stejně postiženou kamarádkou („potřebovaly se někde umýt, osprchovat se"). Pobyt „venku" byl pro ni neúnosně stigmatizující, vlastní dcera se s ní nestýkala. Noclehárnu pro ženy platila „dokud to šlo" a od dalšího pobytu na ulici ji na pět měsíců zachránila známá, která jí poskytla ubytování. Další „štací" byl azylový dům, „aspoň že měla střechu nad hlavou". Po ročním pobytu odcházela s penězi, které si pravidelně ukládala u sociální pracovnice, „aby měla do základu, na nějaký pronájem, zálohu, kauci, nebo něco" („vždycky se snažila, aby se dostala do svého vlastního"). Po marném hledání, kdy se octla na čas opět v azylovém domě, si konečně pronajala garsonku. Desetitisícovou kauci však nedostala zpět a bydlet za finančně nevýhodných podmínek odmítla. Byt v jedné z ostravských „kolonií", do kterého se pak odstěhovala, „obrečela, to byla hrůza a děs, tam se člověk, zvláště o berlích, bál jít večer. Nemoc (a její lékařka) jí dopomohla k bytu v domě s pečovatelskou službou. Tady je v bezpečí – nehrozí jí napadení, okradení, sousedky „ohlídají" byt, pečovatelky se postarají o ni. Po „pekle, jímž si prošla, by nikdy nečekala, že se dostane do takového bytu". Je šťastná, přestože „trpí strašně samotou, ale když chce bydlet, musí přežít všechno". Byt v domě s pečovatelskou službou „je vlastně nejlevnější byt, který lze udržet i z malého důchodu" – což je pro ni více než důležité: starobní penzi kvůli „neodpracovaným létům" ještě nepobírá, „do práce ji nikdo s jejím chatrným zdravím a věkem nechce" a z invalidního a vdovského důchodu jí stále „stahují" téměř šesti set korunovou exekuční srážku na umoření dluhů po manželovi. Jakékoli nenadálé vydání, jako doplatek na topení apod., nebezpečně rozkolísá napjatý rozpočet. Ale na nájem zde musí v každém případě zbýt, „protože kde půjdete, když vás odsud vystěhujou? Nezaplatíte jednou, dvakrát a už vám přijde za prvé exekuce, za druhé vystěhování z bytu, a kam půjdete?!" A tak musí „opravdu" šetřit: na jídle, ošacení, nabízených službách, přinejhorším dcera vypomůže s uhrazením doplatku za energie. Využívá bezplatné právní poradny, kdykoli potřebuje něco vyřídit, „snaží se všechno řešit, nic nenechat náhodě."

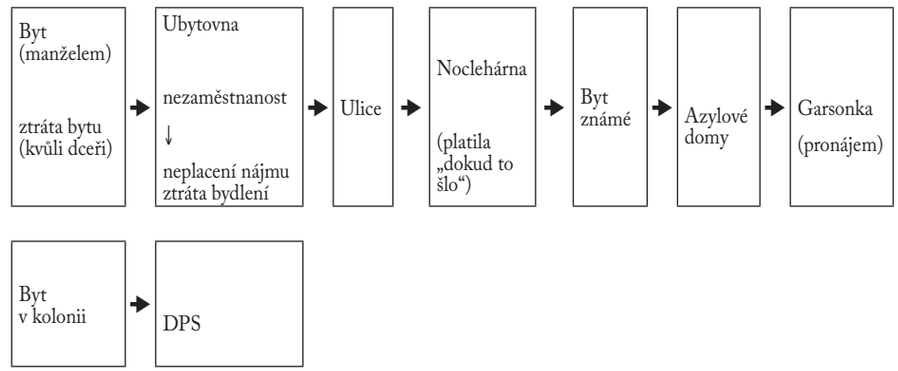

Josefa (jednašedesátiletého) po celý život handicapovalo nízké – základní vzdělání a zdravotní potíže. Většinou vykonával jen pomocné, dělnické práce. Nešťastně se oženil a následky rvačky s milencem jeho ženy si odseděl ve vězení. Po rozvodu bydlel asi tři roky u matky, kvůli neshodám od ní odešel a odmítnul nabízenou pomoc s bydlením a zaměstnáním („dodneška teho lituje, že se nevrátil zpátky"). Z matčina bytu, který mu připadl později po její smrti, se musel na soudní příkaz vystěhovat – neplatil totiž nájemné. Ve svých pětapadesáti letech se ocitnul na ulici, „žil, jak se dalo", přespával u kolegy, s partou pod mostem, sbíral šrot, aby měl na rohlíky, nezřídka se musel spokojit s dvaceti, pětadvaceti korunami na den. V nemoci, kde byl hospitalizován, ho sestra informovala o volném místě v azylovém domě, „no, tak ho tu odvezli." Starobní důchod mu zatím nebyl přiznán, stejně jako důchod invalidní, tak-tak se protlouká životem, musí se spokojit s drobnými příležitostnými pracemi (donést tašku s nákupem apod.). „Mohlo by být líp, ale není." Uhradí nocleh a jídlo v „azyláku", pojištění a z příjmu mu zbude méně než tisíc korun. Ale „všecka čest, nemá žádné dluhy" (i díky sociálním pracovnicím). Je osamělý: se synem se nestýká, neví, kde je.

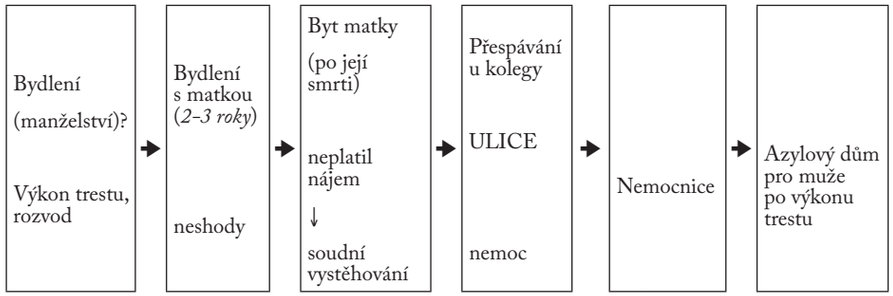

O dva roky starší **Pavel** (třiašedesátiletý) se alespoň vyučil. Profesi lesníka ale kvůli špatnému zdraví a těžkému úrazu nemohl vykonávat. Svoji rodinu se snažil ekonomicky zajistit – „pracoval na černo“, bral příležitostné brigády a hlavně hledal zaměstnání, kde by současně získal byt (nechtěl bydlet s manželkou a dcerkou na ubytovně, ani s manželčinou rodinou). Podepsal proto desetiletý kontrakt s VOKD a získal podnikový „byt v paneláku“.[114] Stejně jako Josef o něho přišel po rozvodu poté, co se vrátil z výkonu trestu („kvůli rvačce dostal půl roku“) – byt „vrátil“ a přebýval na ubytovně, dokud si nenašel podnájem. Se svou druhou manželkou byl nucen bydlet dočasně u jejích rodičů, pak se přestěhovali do nového bytu. Po čtrnácti letech soužití ho však manželka opustila i s dcerou, a tak se situace opakovala: „vrátil byt“ a střídal ubytovnu s ulicí. Také jemu pomohl lékař – finanční částkou a především tím, že mu zprostředkoval pobyt v krizovém centru a psychiatrické léčebně („už nemohl, už se psychicky rozsypal, tam ho postavili na nohy“). Než mohl nastoupit do azylového domu, využil opět krizového centra a ubytovny. V „azylu“ pobývá přes dva roky, zdá se, že pobyt zde bere jako doživotní úděl. Nevidí totiž žádné jiné řešení své situace. Od roku 2000 „je na pracáku, není robota, člověk už je starší, to už starší lidi neberou“ – žije z dávek, které sotva stačí na bydlení a velmi skromné žití, musí to vydržet do těch pětašedesáti, a potom si zažádat o starobní důchod.“

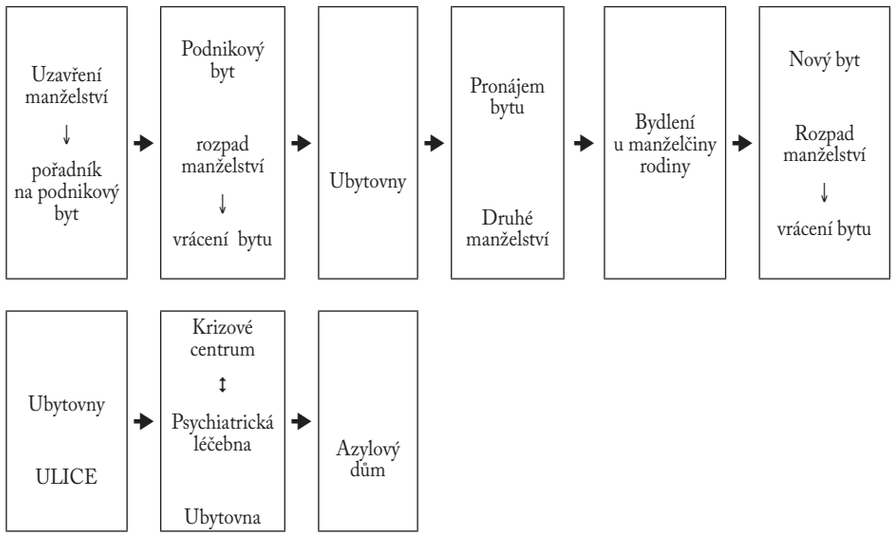

Šedesátitříletý **Jaroslav** odešel po rozvodu se svou druhou manželkou z bytu. Žil potom na ubytovně – dokud si „něco vydělal, bylo to přijatelné, i když se musel uskromnit, aby měl na nájem“. Nájemné se však zvýšilo právě v době, kdy byl jeho zaměstnavatel nucen snížit mzdy – Jaroslav musel z ubytovny odejít, „překlepával to na ulici“ v noclehárnách a znovu na ubytovnách (živořil, často neměl, co jíst, byl

[114] S finančně výhodnou koupí ´finského´ domku na splátky manželka nesouhlasila (nechtěla bydlet daleko od města a „prakticky sama – Romka mezi bílýma“.

odkázán na to, co mu lidé dali – peníze, něco k snědku, přespával na zastřešených zastávkách, chodil se ohřát do supermarketu; v noclehárně „byl rád za aspoň jedno teplé jídlo, tu polévku, a kousek chleba, mohl si tam uvařit kafe“). Přechodně bydlel i v podnájmu ´bezplatně´, jen za pomoc nemocné staré paní-majitelce bytu. Když zemřela, čekala ho zase ulice. Shodou okolností se dozvěděl o „jakýchsi spolcích charitativních“, které poskytují nocleh za menší poplatek. V centru pro lidi bez domova pobyl krátce a přestěhoval se do nové ubytovny (výhodou je, že „tam může být celý den v teple, uvařit si, vyprat“). Může si to již dovolit, protože mu byl přiznán starobní důchod a vyrovnal se „trochu i s problémy s exekucí“. Starobní důchod sice není nikterak vysoký a musí se obracet každá koruna, nicméně představuje stabilní zdroj pro pravidelnou úhradu nákladů za bydlení („je mu jasné, že musí ze sedmi tisíc důchodu odpočíst částku, aby zaplatil ubytovnu – už je opatrnější, co se týče financí“).[115]

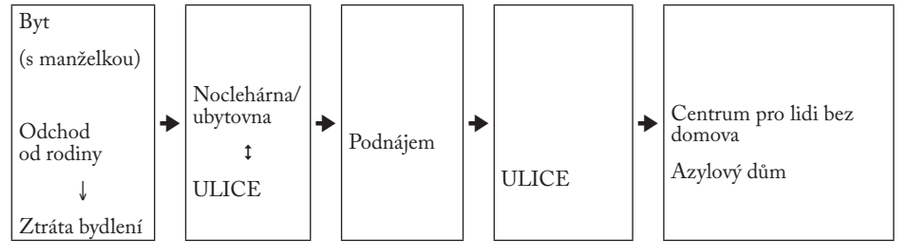

Jitka, osmasedmdesátiletá vdova, doplatila ztrátou bydlení na svoji snahu pomoci rozvádějící se dceři: „v tom jeho (manželově) baráku nechtěla nebo nemohla zůstávat, kdybych nesouhlasila, ona neměla kam jít“. Svůj jednopokojový byt tedy dala k dispozici k výměně za třípokojový, ve kterém měla žít s dcerou a který dcera nechala bez jejího vědomí přepsat na sebe. Jitka to označila za „podraz“: v bytě jí připadl „takový kamrlík“ a dcera „ji mohla odtud kdykoli klidně vyrazit“. Bydlení s dcerou bylo „nesnesitelné peklo“ plné konfliktů, na radu psychiatričky se Jitka snažila hledat vlastní bydlení. Nezbylo než zažádat o byt v domě s pečovatelskou službou a vzít si tam pak „svoje staré krámy“. Nikdy ho ale nepovažovala za domov, ostatně ani v Ostravě už není po smrti manžela doma.[116] Alespoň už nemá finanční problémy a vyjde s důchodem: zaplatí nájem a za služby a ještě přispívá vnučce na školné a vnukovi v nezaměstnanosti.

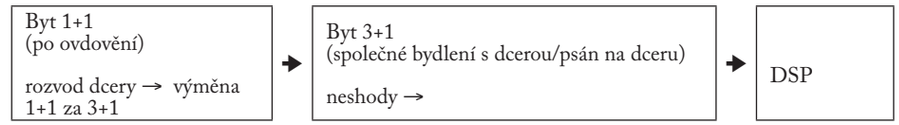

Helena, nyní třiasedmdesátiletá, se dvakrát rozvedla a vždy byl rozvod rizikovou událostí na dráze bydlení. Od prvního manžela odešla po rozvodu „na svobodárnu“ a pak ke svému druhému partnerovi do jeho bytu „od šachty“ (když se vzali, svobodárnu „pustila“). První byt připadl po smrti bývalého muže jejich dceři, údajně neoprávněně, k užívání druhého nezískala právo, ačkoli tam po rozvodu bydlela („šachta ho na ni nepřepsala, on nechtěl dovolit“). Z bytu však stejně „utekla, protože tam nešlo bydlet“: muž (alkoholik a gambler) měl do bytu přístup a psychicky ji týral, „trpěla, to bylo hrozný“. V bytě sám nebydlel, pronajímal ho „feťákům“, a musel ho podniku vrátit. Helena požádala o byt v domě s pečovatelskou službou, ale nabídku neuváženě odmítla a odsunula na později („tehdá zase začla dělat, cítila se dobře“). Nárok na byt jí však nebyl příští rok uznán („že je soběstačná a konec, vůbec se s ní nechtěli bavit na té sociálce“). Inzeráty nabízely pouze drahé podnájmy, které by nebyla schopná uhradit (druhý manžel „prohrál všechno, nadělal dluhy, živila ho z vlastního důchodu“). Až po známosti sehnala „jednu světničku, bohužel v domě hrůzy“. Už patnáct let tu žije ve stále se zhoršujících podmínkách, uprostřed špíny a nepořádku, nepřetržitého hluku (dětí, psů, opilých dospělých – neusne bez prášků na spaní), tíží ji obavy z opětovného vloupání. Letos se „dostala na psychiatrii“. Strach a pocit bezmoci posiluje hlavně nejistota ohledně výše nájmu a příspěvku na bydlení: „Nový majitel dům spravuje, smlouvy na byt uzavírá jen na rok a vždy přitom zvedá činži. Stěhuje tu cikány – sociálka jim proplatí všechno, on má na sto procent, že ty peníze na ně dostane, jemu se to vyplatí.“ Bez příplatku na bydlení by Helena nájem a ostatní náklady na bydlení z devítitisícového důchodu „neutáhla“ (v souhrnu dosáhnou až šesti tisíc korun) – přiznává, že by jí

[115] A jeho životní „plán“: „neházet hned flintu do žita, umět se s tím, co přijde, poprat“.
[116] Do Ostravy se manžel musel tehdy přestěhovat „z politických důvodů“.

hrozila chudoba. Na uvolnění bytu v domě s pečovatelskou službou proto čeká „jak na vysvobození, tam se přece platí o hodně méně ten nájem než tu.“ A navíc dcera jí slíbila na stěhování přispět.

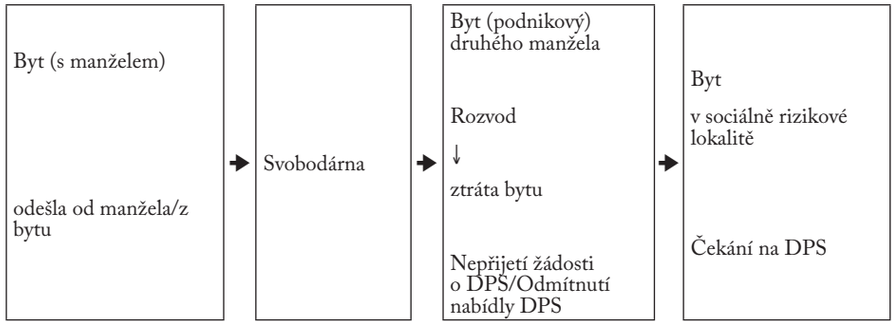

Zlom v životní dráze **Martina**, šestašedesátiletého muže, přinesl téměř před důchodem krach v podnikání – následovala platební neschopnost, ztráta veškerého majetku, včetně bytu. „Skončil na Armádě spásy“ (domově se zvláštním režimem určeném pro seniory), kde pobýval zhruba pět let – ubytování a stravu hradil „s odřenýma ušima“, stejně jako v ubytovně – další přestupní stanici. Po roce se mu podařilo pronajmout si třípokojový byt v domě soukromého vlastníka. O náklady na bydlení se dělí se dvěma dalšími spolubydlícími: Deset tisíc korun měsíčně by „nebyl schopný sám zaplatit“ (jen plynu „spálí přes zimní období za třiceti tisíc“). V poslední době ale leží největší finanční zátěž na něm. „Jeden kolega začíná dělat problémy, nechce platit, druhý je v hmotné nouzi, takže po něm moc nechce, to by bylo neférové, netaktní“. Sám splácí ze starobního důchodu dluhy, jisté přilepšení znamená příspěvek na bydlení, práci se mu nedaří získat („byl sice v oboru vždycky jednička, jenomže bohužel o starého důchodce už nemá nikdo zájem“). Problém „kde na to vzít“ vyvstane ještě ostřeji po uplynutí platnosti smlouvy, kdy skončí i sjednaná dvacetiprocentní sleva na nájemném. Bydlení se stává značně nejisté, „situace začíná být napjatá, v podstatě neví, co bude dál, jestli skutečně neskončí (v případě nejvyšší nouze) v té Armádě spásy“. Zatím shání nový byt, menší, levnější – „byt je prostě byt, tam má svoje soukromí“. Přál by si, „aby konečně našel po sedmi letech znovu domov, aby konečně mohl klidně žít“.

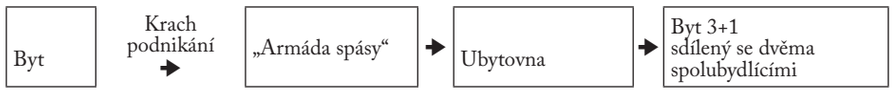

Jedenašedesátiletá **Michaela** staví do centra svého životního příběhu jednoznačně bydlení. Odchod do starobní penze pro ni znamenal obrovský problém s hrazením vysokého nájmu – pracovala „v obchodě, důchod není velký“, necelých devět tisíc korun. Vůči stálému zdražování bytů RPG byly veškeré strategie neúčinné: nestačilo jako dříve se uskrovnit v jídle (hrozil už hlad), nepomohlo vypnutí topení, přizpůsobení termínu plateb energií, pár korun navíc z brigády. Nájemné totiž vyšlo na osm tisíc, plyn na tři tisíce, k tomu elektřina, televize, rádio, celkem asi dvanáct tisíc! Zálohy platit musela, zadlužila se a dluh narůstal. Obrátila se na „sociálku, ze zoufalství“, nicméně ji odkázali na rodinu: „má děti, ať jí pomůžou“. Děti jí pak „přispívali, ten rozdíl co jí chyběl“, ale cítila se trapně, styděla se, pocit bezmoci byl „hrozný“.[117] Rozhodla se k radikálnímu kroku: vyměnit byt za menší (1+1), levnější, „bez doplatku“, kdekoli (ač „to bolelo: bydlela zde od doby, kdy se vdala, děcka tam vychovala – bylo to jejich doma, tolik peněz to stálo, než dali byt trošku do pořádku“). Nepodařilo se: „zájemci byli, ale když zjistili, že tam jsou cikáni nahoře, už se neozvali“. Současně se začala starat o vyřízení žádosti o byt v domě s pečovatelskou službou, kterou nechala ležet na úřadě ještě před odchodem do důchodu. Získala ho poměrně rychle, protože šlo o byt v přízemí (ona sice „má také stísněný pocit, ale v dané situaci brala vše“). Brečela štěstím – bylo to pro ni „vysvobození, opravdu už nevěděla, kudy kam.“ (V novinách četla, že „RPG zase zdražilo ten metr čtvereční, poplatky, plyn jde nahoru, elektřina nahoru. Panebože, ona by na to vůbec neměla!“) I když vyřešila krizi bydlení, neopouští ji strach

[117] Řešení bydlet dočasně u starých rodičů jako krajní varianta – vzhledem k zajištění soukromí.

z budoucnosti: „bojí se doby, kdy bude potřebovat pomoc od cizích lidí nebo tamních pečovatelek, a že jí budou chybět peníze“.

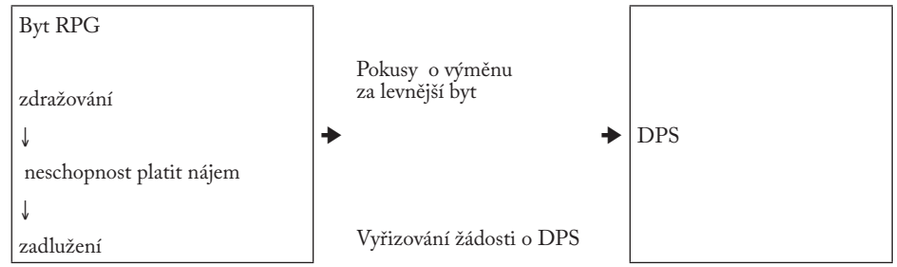

Jednasedmdesátiletá **Anna** byla zaměstnána celý život jako laborantka. Možnosti pokračovat v práci i po dosažení důchodového věku však využila pouze dva roky: nedokázala by ji „poctivě“ skloubit s náročnou péčí o vážně nemocného, imobilního manžela. Postupně „nestíhala tahat manžela nahoru do prvního patra a dolů“, uklízet třípokojový byt ještě k „tomu všemu kolem manžela, to se opravdu nedalo.“ (Sousedé, vesměs o hodně mladší, „šli do práce a neměli k tomu ten vztah, čili neměla nikoho, kdo by jí pomohl“, pomoc dětí se omezovala na občasné návštěvy a nákupy.) Péče je zatěžovala i finančně: Enormní výdaje za léky, zdravotnický materiál, pomůcky, speciální stravu ohrožovaly schopnost vyrovnat se s vysokými náklady na bydlení a donutily je vyčerpat úspory („to bylo šíleně drahé a služby všecky a tak dále, to bylo opravdu náročné“). Anna předjímala zhoršení zdravotního stavu muže a „s předstihem“ požádala o byt v domě s pečovatelskou službou - získali jej až pět let po podání žádosti. Na svoji současnou situaci „si nenaříká“, starobní a vdovský důchod jí zajišťuje slušné žití. Jistěže by „mohlo by být líp“, totiž rostoucí ceny bydlení, potravin, léků ji nutí se chovat úsporně. Nicméně finance jí tíží pouze ve světle vlastních zkušeností s pečováním: „co když nebude mít na zaplacení péče, až ji bude sama potřebovat“?

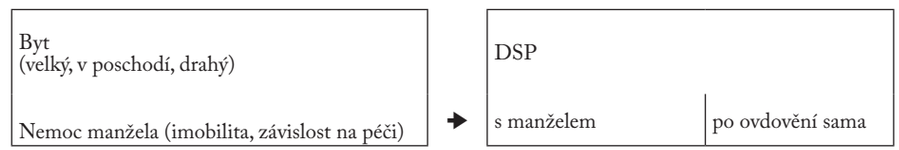

Martina, rozvedená třiašedesátiletá žena, si před odchodem do důchodu začala zařizovat byt – totiž „až postavila do života svoje čtyři syny“, kteří jí byli svěřeni do výhradní péče, si teprve mohla pořídit novou obývací stěnu, pračku, povlečení, ručníky, „v podstatě znova celou výbavu“. Výše penze, vypočtená z předchozích nízkých příjmů, znamenala „až nečekaný propad“, takřka nezvládnutelný zejména v posledních dvou letech: „Přestalo se valorizovat, nebo se přidávalo čím dál méně, a je čím dál dráž“. A protože tehdy neměla práci (ani jako samoživitelka žádné úspory z předchozích let) a musela mít na nájem, „nemohla si dovolit absolutně nic, prostě byla vyloženě chudá“. I „v lepších časech“ musí zásadně omezovat svoje výdaje, jen „nájem dělá víc, jak polovinu důchodu“. Nespokojenost s bydlením v hlučné, nebezpečné lokalitě, obavy z možné ztráty fyzické soběstačnosti a následného umístění do „domova důchodců“ ji přiměly ucházet se o byt v domě s pečovatelskou službou („přece jenom už člověk chce mít klid, jednou nebudu moct a ty děcka se nebudou moct postarat, nechci skončit v domově důchodců“).[118] Na byt čekala tři a půl roku, osobně monitorovala průběh vyřizování žádosti („měla pocit, že jí nechtějí pomoct: co chce, má byt, tak proč by tam chtěla jít?“) – je šťastná, že se vše podařilo.

[118] O existenci a účelu těchto zařízení se dozvěděla až od známé: „to nejsou domovy důchodců, ale normální byt, kde bydlíte a když potom potřebujete pečovatelku, tak si ji prostě zaplatíte a máte o sebe postaráno.“

Sedmdesátnice **Petra** před lety do předčasného důchodu – vyrovnala se tak s nezaměstnaností, která by ji po uzavření čekala, a současně mohla pečovat o těžce nemocného manžela. Na odkoupení podnikového bytu do osobního vlastnictví se nedostávalo financí a přestěhování do domu s pečovatelskou službou bylo nakonec nejen řešením bytové situace, ale celkové životní situace po ovdovění. Peníze jí „nepřebývají, před důchodem někdy počítá drobné", ale nestalo se, že by neměla co jíst, nemohla si koupit nějakou drobnost, uživit psa a kocoura, a hlavně má na nájem. Udržet si bydlení je prioritou, musí být skromná: „inkaso, telefon a pojistku bytu zaplatí v prvé řadě (a co jí zbude, dá si bokem, dejme tomu pětistovku)". Dříve ušetřila mnohem víc než teď („fakt je šíleně draho"), avšak „že by měla bídu, nemůže říct".

Podnikový byt
(nedostatek finančních prostředků na odkoupení)

Ovdovění

→ žádost do DSP →

DSP

Manželům **Jaroslavě a Petrovi**[119] nebyla povolena zamýšlená výměna jejich velkého bytu za malý synův. Přestěhovali se tedy do domu s pečovatelskou službou – stále zřetelněji se ukazuje, jak důležité bylo jejich rozhodnutí pro nynější finanční situaci: Bývalý byt RPG by byl příliš drahý („úplná katastrofa, za takový byt tam platí přes devět tisíc"), stále se zdražuje nájemné, energie, léky, a oni ze svých malých důchodů navíc splácejí půjčku a vypomáhají synovi. Přežívají, resp. žijí v nejistotě, protože „dneska nevíte, co si můžete nebo nemůžete dovolit, přijde vám složenka: „zdražili jsme o deset procent, vyučtování tepla - a dvanáct procent zdražení, nakonec ještě musí (za energie) doplácet. „Vemte si, že máte důchod sedm a půl tisíce, z toho zaplatíte šest tisíc byt, z čeho máte žít?" Nestačí odříci si dovolenou, nekupovat dárky dětem a vnoučatům, je nutné se omezovat v jídle.

Byt RPG
(drahý!)

→ snaha o výměnu ↓ nabídka bytu v DPS →

DSP

Zdeňka (pětasedmdesátiletá rozvedená žena) rozvíjí svůj příběh hned zpočátku hlavně kolem bydlení. Dosud se nesmířila s tím, že po čtyřiceti letech byla nucena opustit dvoupokojový „byt OKD – krásný, opravený, udržovaný, v němž strávila skoro celý život (víte, jak mi bylo?)": Odešla do penze, zvyšovaly se nájmy a ceny služeb a energií, zároveň probíhala privatizace bytů. Nejenže „u Bakaly musela zaplatit dvacetitisícový poplatek za to, že v bytě zůstane", ale brzy nebyla schopná ani utáhnout vysoké náklady na bydlení. Menší, levnější byt na sídlišti, za který se rozhodla ten svůj vyměnit, odmítla. RPG jí totiž nabídlo „holobyt – hnusný, neudržovaný, s ošklivým a zničeným linoleem, bez kuchyňské linky a sporáku, se špatnými rozvody elektřiny". Zůstala v původním bytě, vzala vnučku do podnájmu. Ovšem namísto finanční pomoci vnučky, přispívala naopak Zdeňka studující a nemocné vnučce. Vnučka si později pořídila vlastní garsonku a ona na radu kamarádky požádala o byt v domově s pečovatelskou službou: „tady je velice spokojená – je to levnější." Jakmile „přijde důchod", odloží nejprve peníze na byt a do rezervy pro případné doplatky. S ostatním nezbývá než úsporně hospodařit.

Podnikový byt OKD/RPG
(*40 let*)

Neschopnost platit vysoké náklady na bydlení

→ Snaha vyměnit za menší

Odmítnutí nabídky „holobytu

→ Setrvání v bytě přistěhování vnučky (podíl na hrazení nákladů)

Odstěhování vnučky

→ DPS

V životě dvaadevadesátileté **Terezy** byla často období, kdy opravdu zápasila s chudobou a neměla na nájem: Manžela zavřeli, čtyři roky „byla bez peněz", nakonec muž od rodiny odešel. Tehdy jí samoživitelce pomáhala matka. I později „brala různé práce, aby měla na nejnutnější", musela se uskromňovat. Nyní pobírá jen vdovský důchod („velmi slušný"), na vlastní starobní nezískala nárok

[119] Věk neuvedli.

– většinu produktivního věku byla ženou v domácnosti a případná zaměstnání „si nenechala zapsat" – chybí jí doklady. Z důvodu snížené soběstačnosti se přestěhovala do domova pro seniory. O nákladech spojených s bydlením a s dalšími potřebami nemá přehled – „platí se to z důchodu, vše dostane v domově důchodců". Co je pro ni důležité: vystačí se svými příjmy, nemusí být závislá na dětech. Jakkoli „domov už to není", poskytuje „čistou postel a nakonec i jídlo se dá", je skromná.

Byt

snížená soběstačnost ve stáří →

Domov pro seniory

Příběh sedmaosmdesátiletého vdovce **Jiřího** není o ohrožení chudobou, tím spíše ne o chudobě. Je jedním z těch příběhů, na jejichž pozadí vyniknou okolnosti, které negativně ovlivnily životní dráhy jiných, chudých seniorů. Jiří, profesí havíř, pracoval několik let i po dosažení důchodového věku, zdraví mu relativně dobře sloužilo. Pobíral tak důchod i mzdu, čili „něco si na penzi nahrál." Nyní „opravdu nestrádá, absolutně ne". Jistěže, „na rozhazování není", ale může solidně žít, a nestěžuje si. Jeho cesta do domu s pečovatelskou službou nebyla součástí finančních strategií, myslel na eventuální budoucí potřebu péče v nesoběstačnosti („člověka může ledasco potkat, že, a dcera nemusí mít takovou starost").

Byt

ovdovění, zajištění péče pro případ pozdější nesoběstačnosti

→ DSP

Také **Lenka** (devětaosmdesátiletá vdova) nepatří mezi sociálně slabé. Za života manžela, vysokoškoláka, se mohla spolehnout na dva příjmy, v důchodu na starobní a vdovskou penzi, kterou výrazně navyšovaly příjmy z každoroční pětiměsíční brigády „v kuchyni v letovisku v Bulharsku". Měla pracovní příležitosti, měla tudíž i peníze a „mohla si naspořit" („vydělala, protože to šlo, na rozdíl od dneška, kdy té práce není") a dobře zaopatřené děti nemusela podporovat. Užívá si nadstandardních radovánek: jezdí každý rok do Tater a na dovolenou k moři. O byt v domě s pečovatelskou službou zažádala včas ze zdravotních důvodů – hned jak ji „začly klouby bolet". Cení si „pěkného bytečku, který má sama pro sebe", soukromí, ale zároveň dostupné péče („stará se tu každý sám o sebe, ale když je někomu zle, je tu vedení"). I pro ni je důležité, že „není to tak drahé tu": když všecko poplatí, zůstanou jí dva tisíce korun na měsíc.

Byt
(s manželem do 55 let, jako vdova do cca 83 let)

zdravotní důvody→

→ DSP

Dvaaosmdesátiletá vdova **Věra** patří také k těm „šťastnějším". Celý život pracovala v kanceláři, a že „byli s manželem dva, je jasné, že ten příjem byl větší". Byla vždy skromná, šetřila a obešla se, jak zdůrazňuje, bez půjček. Po ovdovění se necítila bezpečně v bytě, byť „krásném havířském, úřednickém", ale v přízemí a ve čtvrti, kam se sestěhovalo „hodně Romů". Vyměnila ho proto za byt v domě s pečovatelskou službou. I když nemluvila explicitně o finančních výhodách přestěhování, zřejmě jí dovolilo vycházet s nízkým důchodem.

Byt
(s manželem)

Ovdovění, pocit fyzického ohrožení →

→ DSP

Veronika, třiaosmdesátiletá vdova, nevyprávěla o žádné vážnější životní havárii. Do domu s pečovatelskou službou odešla kvůli revitalizaci v její čtvrti – „bouralo se tam". Co se týče příjmů, „musela se smířit s tím, co má": starobní a vdovský důchod a slevy na obědy, které poskytuje nemocnice bývalým zaměstnancům. Zůstane-li „někdy i nějaká koruna, pamatuje na pohřeb".

Byt Revitalizace čtvrti →	→	DPS

Vdovce **Jana**, přivedly do domu s pečovatelskou službou neshody se zetěm, který zdědil rodinný dům „psaný na dceru“, a v němž do její smrti společně bydleli. Nikdy neměl finanční problémy a nyní, ve stáří, „prostě musí vyjít s tím, co dostane“. Šetřit pro něho pouze znamená nedávat dárky blízkým).

Byt v rodinném domě s manželkou (vícegenerační bydlení – „psaný“ na dceru) Ovdovění, smrt dcery, zdědil zeť	→	DSP

Na dráze bydlení směřovala z bytu přímo do domu s pečovatelskou službou také bývalá herečka a učitelka v Lidové škole umění sedmdesátiletá **Kateřina** – ona kvůli snížené fyzické soběstačnosti. Po vzniku nároku na starobní penzi dalších deset let pracovala (tehdy se těšila dobrému zdraví) a po zemřelém manželu-výtvarníkovi má zřejmě nyní i pozůstalostní důchod. Ale peněz je tak jak tak „málo“ a musí ušetřit: na léky a na pohřeb a hřbitov („ dyť by musela holka (dcera) brát půjčku, jak umře“).

Byt? *nejsou známy okolnosti*	→	DSP

Po podobné ´nekonfliktní´ trajektorii se odvíjela dráha bydlení i rodinná dráha osmaosmdesátileté vdovy **Aleny**. Bydlí nyní s dcerou ve stejném domě s pečovatelskou službou a „na to stáří má takový klidný život“, „snaží se, aby vycházela – zaplatila nájem, inkaso, služby (ostatně „má svůj důchod, něco po manželovi i ten příspěvek“ (zřejmě na bydlení)).[120] Takto si představovala stáří.

Byt s manželem | jako vdova *neznámé okolnosti*	→	DSP

4.2.2 Dráhy bydlení seniorů – shrnutí

Senioři odvíjeli svá vyprávění na pozadí stále ostřeji se rozevírajících nůžek mezi rostoucími výdaji za bydlení, potraviny, léky, zdravotní a sociální služby na jedné straně a stagnujícími, klesajícími nebo i chybějícími příjmy na straně druhé. Odkázanost na nízký důchod či jiné sociální dávky znamená, že většina „sotva vyžije“, někteří tak-tak „přežívají“. Zásadní význam v jejich životní dráze měla ztráta, resp. ukončení placeného zaměstnání (nezaměstnanost, odchod do starobního důchodu), nemožnost získat práci - třeba i dočasnou, neplnohodnotnou na doplnění příjmů, popř. chybějících roků nutných pro vznik nároku na starobní důchod. Zvyšování cen bydlení ale představuje zátěž i pro ty z nich, co v produktivním věku kontinuálně pracovali. Limitovalo je zdraví podlomené problematickým životním stylem, vrozeným nebo získaným zdravotním postižením, nemocemi nebo fyziologicky – stářím. Řídké až děravé sociální sítě nejsou zdrojem účinné pomoci a podpory. Nikdo z nich nezískal byt do osobního či družstevního vlastnictví - nemohli se tedy nyní spolehnout na tuto „jistotu na stáří“ (jak se o vlastním bydlení senioři obvykle vyjadřují (Sýkorová, 2012).[121]

[120] Rozhovor se 67letou vdovou *Ludmilou* se nezdařil, odpovídala jednoslovně a bylo zřejmé, že otázky nechápe (Ludmila ukončila školní docházku v pátém ročníku základní školy). Většinu života byla v domácnosti, nyní žije hlavně z vdovského důchodu. S dcerou, která bydlí ve stejném městě, se nestýká. Z jiného důvodu nelze zkonstruovat příběh rozvedené 63leté *Ivany*: Svěřila se pouze s tím, že nemá nárok na starobní penzi (nepracovala), pouze na penzi vdovskou. Důrazně odmítla, že by pociťovala nedostatek finančních prostředků. Byt, v němž žije, je v osobním vlastnictví syna. Nechtěla sdělit výši nákladů na bydlení, velikost bytu atd.

[121] Ve vyprávění našich komunikačních partnerů a partnerek bylo „vlastní bydlení“ synonymem pro byt, ve kterém bydlí, ke kterému mají nájemní smlouvu uzavřenou s obcí či firmou.

Klíčovými událostmi na drahách bydlení seniorů byly: (1) privatizace domu spojená s přímým tlakem majitele na jejich vystěhování nebo s nepřímým tlakem v podobě dočasných nájemních smluv a zvednutí nájmu; (2) konec partnerského vztahu v důsledku ovdovění, rozvodu nebo rozchodu; (3) postoupení bytu dospělému dítěti; (4) vážná nemoc a omezení soběstačnosti; (5) ztráta pocitu bezpečí.

Z malého příjmu (mzdy, starobní penze, někdy zkrácené, z invalidního nebo jednoho – vdovského důchodu, z nejistých, občasných přivýdělků nebo pouze ze sociálních dávek) jen stěží pokryly nájemné a výdaje za energie. A dodatečnými zdroji, tj. životními úsporami, majetkem, nedisponovali. Hlavní strategií byl proto domácí rozpočet a úsporné hospodaření: Do centra striktně definovaných nutných výdajů vždy stavěli náklady na bydlení („byt je první, zaplatí se v první řadě“). Výši nájemného ovlivnit nelze, tak šetřili alespoň na spotřebě tepla, vody, plynu a elektrické energie a se samozřejmostí na všem ostatním – prostě se zbytkem příjmů se „musí“ vyjít! Úsporné hospodaření, ani drastická omezení ovšem často nedostačovaly. Ti, kterým to zdraví alespoň trošku dovolilo, se snažili přivydělávat si brigádami, drobnou výpomocí, apod. Sestěhovat se s někým a podělit se o náklady nebylo běžné či spíše s tímto řešením neměli dobré zkušenosti. Většina nemohla a ani nechtěla žádat o finanční pomoc děti (stydí se před nimi, neradi by je zatěžovali, překážkou byly konfliktní, někdy i zcela přerušené vztahy, některým dítě zemřelo). Zcela ojediněle děti uhradily nedoplatek za elektřinu, přispěly na nájem. Nezbylo mnohdy nic jiného než odkládat platby nebo na ně zcela rezignovat, a zadlužit se. Situaci řadě z nich komplikovaly dluhy, které s bydlením primárně nesouvisely: za telefon, zdravotní a sociální pojištění, peněžní půjčky pro jejich potřebu - na zboží z předváděcích akcí, domácí spotřebiče, dovolenou, nebo půjčky poskytnuté dětem, známým). Neřešené nebo neřešitelné finanční problémy vedly k ´dobrovolnému´ přestěhování nebo k vyhození z bytu. Jestliže přišli o bydlení, nezřídka pozbyli současně vybavení bytu, dokonce i osobní věci, k nimž se pak dopracovávali jen s velkými obtížemi, pokud vůbec.

Krach partnerského vztahu v průběhu životní dráhy také znamenal odchod z bytu (útěk před partnerem, stěhování k novému partnerovi, partnerce) nebo jeho ztrátu: rozvedení muži obvykle vraceli ´svůj´ podnikový byt, ženy z nesezdaných svazků neměly na byt druha právní nárok, takže jej musely opustit (participanti a participantky výzkumu zhusta riskovali tím, že se zavčas nesnažili právně ošetřit svůj vztah k bytu - ať z důvěřivosti, neznalosti, ignorance nebo neschopnosti předjímat možné důsledky, což se nejčastěji týkalo právě žen bydlících s druhem). Vdovy konfrontované s nadspotřebou bydlení a pozbytím mužova příjmu byly nuceny uvažovat o stěhování, obdobně vdovci z důvodu ztráty manželky-primární pečovatelky pro případ současné nebo budoucí potřeby. Někteří zůstali bez bytu, protože se ho vzdali ve prospěch dítěte či si děti „podvodně“ převedli právo na jeho užívání na sebe. Vážné, dlouhodobé onemocnění, omezující soběstačnost vlastní či partnerovu, znásobilo finanční zátěž domácnosti, modifikovalo nároky na parametry bydlení, a taktéž vyústilo ve stěhování. Vážnou pohnutkou k migraci ve stáří byl pocit fyzického ohrožení spojený s bydlením v sociálně rizikových čtvrtích města – silné obavy z přepadení, okradení, vandalismu, vyloupení bytu, a neúnosnost zdejších podmínek v domu a jeho okolí – hluku, nepořádku, špíny.

Uvedené okolnosti přiměly komunikační partnerky a partnery k hledání levnějších, bezpečnějších, popřípadě jakýchkoli alternativ bydlení. Ovšem: Pokud měli byt ke směně, třeba i pěkný, prostorný, výměnu obvykle komplikovalo umístění domu v sociálně deprivované čtvrti. Přechod do bytu s regulovaným nájemným v domě s pečovatelskou službou ztěžovaly omezené kapacity domů nebo přísná kritéria pro přidělení bytu v něm. (Špatné zdraví se tehdy ukázalo být paradoxně výhodou: umožnilo přidělení bytu.)[122] Jestliže se senioři potýkali se zásadním nedostatkem peněz, dosáhli jen na holobyt, v horším případě na ubytovnu či noclehárnu, extrémní chudoba se rovnala životu na ulici. Někteří se přemísťovali sem-tam mezi ubytovnou, ulicí, pobytem u známých, ve zdravotnickém zařízení a vskutku připomínali onen tkalcovský člunek, k němuž je přirovnával Hradecký a kol. (2007: 11). (Potvrdilo se, že ubytovací zařízení – ubytovny, noclehárny atd. opravdu nejsou dostupné každému potřebnému (srovnej Hradecká, Hradecký, 1996)). Museli je opustit po stanoveném čase nebo i dříve, když jim došly peníze na zaplacení služby.)

Opuštění ´svého´ bytu přineslo známé psychické a sociální důsledky provázející ztrátu domova (Keller, 2013, viz i koncept vazby k místu – Sýkorová, 2012, 2008; Ennals, 2000), přechodné či krizové bydlení konfrontaci s existenční nejistotou, v seniorské fázi znásobenou nejistotami stáří. Dům s pečovatelskou službou nabídl slušné, finančně udržitelné bydlení, navíc pocit fyzického bezpečí a péči po ruce. Nicméně je diskutabilní, zda v něm senioři našli nový domov, ačkoli nás o tom většinou přesvědčovali. Bylo zřejmé, že mu připisují určité charakteristiky totálních institucí a vzhledem ke svému stáří i význam poslední štace. Bydlí sice ve své domácnosti, ale uprostřed stejně postižených vrstevníků, kteří vedle sebe a spolu vedou relativně uzavřený a do jisté míry formálně spravovaný život s časově

[122] Problémem souvisejícím s přidělováním bytů v těchto zařízeních je poměrně dlouhá čekací lhůta a bodovací systém, v jehož rámci se hodnotí především stav seniora, jeho soběstačnost.

limitovanou životní perspektivou (srovnej s Goffman, 1961; Keller, 2013). Stesky i kritika různých aspektů bydlení však ustoupily vždy stranou před stěžejní hodnotou – možností mít střechu nad hlavou. Přestěhování do domu s pečovatelskou službou se přece jen osvědčilo jako relativně účinná *coping* strategie vůči riziku chudoby nebo chudobě.

Řešit krizové situace v průběhu drah bydlení nebylo možné bez asistence z formálních zdrojů - sociálních pracovníků, lékařů, kteří poskytli informace a zprostředkovali ubytování. Mnohdy se k jejich pomoci dostali jen náhodně nebo ji zprvu odmítali: nemít peníze, žádat o pomoc je totiž „trapné, ponižující", o sociálních službách se dozvěděli od sousedů, známých. Nakonec byli za institucionální pomoc vděčni (Podle Kellera, resp. Duvouxe, právě v této fázi jedinci „mění své dřívější pojetí autonomie za nové a lépe odpovídající jejich tísnivé situaci" (Keller, 2013: 85).

Zkušenost komunikačních partnerů a partnerek s mnohonásobnými životními krizemi a chudobou se odráží ve složitosti jejich drah bydlení, které typicky vedly přes několik přestupních bodů (viz rovněž Hradecký, Hradecká, 1996) – ubytování vesměs nejistého, přechodného. A jak jsme již výše uvedli, jejich krajním vyústěním bylo bezdomovství. Je na místě připomenout spolu s Kellerem (potažmo Paugamem a de Gaulejacem a Léonetti), že většina sociálně vyloučených nekončí jako bezdomovci a naopak, do poslední fáze bezvýchodného bezdomovectví se lze propadnout, aniž by člověk prošel fázemi předchozími Keller (2013: 81) s odkazem na Paugam (1991), de Gaulejac, Léonetti (1994)). Málokterá dráha měla přímý a jednoduchý směr z bytu do bytu a rovněž v tomto případě hrála roli míra chudoby: zde určila, zda cílovým bodem bude byt nižší, nebo standardní kvality (holobyt, či byt v domě s pečovatelskou službou).

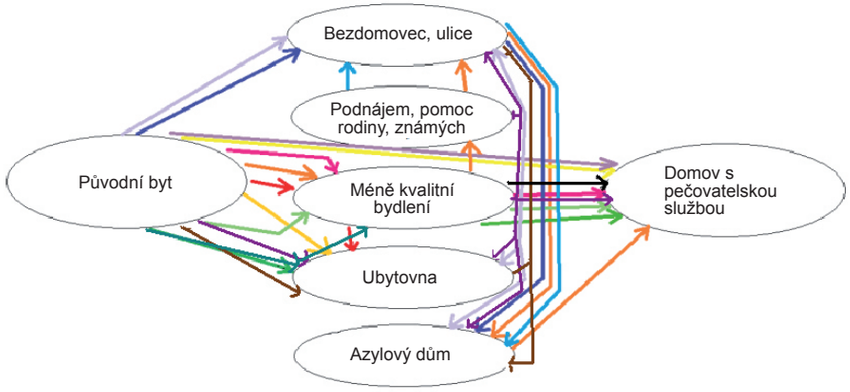

Obrázek 5 Dráhy bydlení komunikačních partnerů a partnerek[123]

Charakterizovali jsme sice dráhy bydlení chudých a chudobou ohrožených seniorů jako dráhy sestupné. Nicméně v kontextu tíživé životní (finanční) situace senioři interpretují coby vzestup přechod do bytu v domě s pečovatelskou službou a za extrémních okolností dokonce i získání místa v „azyláku" – poskytne totiž střechu nad hlavou, teplo a „nějaké to jídlo".

Aktuální bydlení, v němž jsme seniory v době výzkumu zastihli, zahrnuje obydlí vhodné i méně vhodné či nevhodné k obývání. Nejenže postrádají domov v pravém slova smyslu, několik z nich sotva (a jen na čas) sehnalo pouhou střechu nad hlavou. S bytem v nájemním domě nebo v domě s pečovatelskou službou je sice spojen právní nárok na jeho užívání, ale chudoba tento nárok znejišťuje: „utáhnou nájem ze svých příjmů"? Jestliže Keller (2013) charakterizoval život jedinců v současné společnosti jako život s nejistotou na každém kroku, platí to několikanásobně o lidech, kteří jsou chudí, nebo jim chudoba hrozí, a současně jsou staří: V jejich případě jde vskutku o všudy a vždy přítomnou nejistotu a neodbytný pocit permanentního rizika.

[123] Legenda k jednotlivým drahám bydlení: Tmavě červená R1, světle červená R2, oranžová R3, tmavě zelená R4, žlutá R5, tmavě fialová R11, černá R16, světle zelená R17, tmavě žlutá R19, středně fialová R20, světle fialová R21, modrá R22, hnědá R23, modrozelená R25.

ZÁVĚR

Krize bydlení byla typickou součástí života většiny účastníků a účastnic našeho výzkumu, konkrétně seniorů a seniorek ohrožených chudobou a chudých (dále jen chudých seniorů). Redukce nebo ztráta kontroly nad bydlením byla vyvolána krizemi v jiných oblastech (pracovní, rodinné, ve zdravotním stavu) či naopak k těmto krizím, často kumulovaným, významně přispěla. Ukázalo se naprosto zřetelně, jak nahromadění nepříznivých, krizových událostí v životním běhu, resp. specificky ve stáří, umocňuje riziko nástupu či setrvání na trajektorii selhání. Tj. nese s sebou nebezpečí potenciálního i skrytého a dokonce zjevného bezdomovství (srovnej Hutchison, 2011: 31; Hradecká, Hradecký, 1996: 35–42; Keller, 2013: 86). Taktéž je evidentní, jak do „rezidenčních vzorů intervenují sociální faktory" (Hodge, 2008: 15) - počítaje v to nedostatek pracovních příležitostí, cenově dostupných bytů a snižování reálných příjmů obyvatel. V našem výzkumu jsme tedy měli před sebou lidi, kterým se v těchto podmínkách nepodařilo úspěšně, bez úhony překonat důsledky tíživých životních událostí a stavů - destrukce partnerských vztahů a vztahů s dětmi, nezaměstnanosti, zadlužení, vážných zdravotních problémů (srovnej s příčinami bezdomovství (Hradecký, 2005: 12; dále Hradecký, Hradecká, 1996), resp. s procesem ohrožení, ztráty domova Keller (2013: 81), resp. Paugam (1991); de Gaulejac, Léonetti, (1994)). Průběh životní dráhy leckde a leckdy dokumentuje genderové aspekty bydlení, zvláště ve spojitosti s rozpadem manželství, ovdověním (Vajdová et al., 2002) a nejostřeji s ukončením nesezdaného soužití. Ženy jsou v důsledku genderové struktury placené práce a její vazby na rodinný status častěji handicapovány nedostatečným příjmem. V dráze bydlení seniorů se odráží často i handicap nízkého vzdělání a kvalifikace, a tím i odkázanost na nižší příjmy z neplnohodnotného zaměstnání.

Ve stáří čelili senioři nedobrovolnému stěhování nebo důsledkům migrace vynucené v předchozích fázích životního běhu. V naprosté většině byl výběr cíle stěhování více než omezený a rozhodování tak rozhodně neodpovídalo modelu popsanému Hodgem (2008) *(migration decision model)*.[124] Bydleli v nejistých podmínkách nájemních bytů, často provizorních, zchátralých, zdravotně závadných (i holobytech) v sociálně deprivovaných čtvrtích, v ubytovnách a jiných institucích sociálních služeb, součástí drah byly i kratší či delší epizody bezdomovství přerušované přespáváním „po známých" a v podnájmu. Na (vesměs) sestupnou dráhu bydlení nastoupili již v před-seniorském věku. Vnější makro i mikrosociální podmínky, resp. insuficientní osobní a sociální zdroje nedovolily tehdy, natož nyní ve stáří, pozitivní zvrat v jejich rezidenční kariéře. Nízké příjmy, dluhy byly nejen překážkou přístupu ke standardnímu bydlení, ale často k získání a udržení bydlení substandardního (rovněž Hradecká, Hradecký, 1996). Nikomu z nich se nepodařilo stárnout v místě, pokud ho chápeme jako žádoucí setrvání ve vlastním bytě – slušném obydlí, umožňujícím zachování soukromí i sociální integrace, s jistým právním nárokem na jeho užívání (viz fyzická, sociální a právní doména bydlení, Hradecký a kol., 2007). Způsob bydlení seniorů nyní ve stáří lze v podstatě (a poměrně hrubě) definovat dle míry finanční nedostatečnosti: (a) v bytech nižší kvality nebo v domech s pečovatelskou službou bydlí senioři *ohrožení chudobou*, (b) v zařízeních poskytujících pobytové služby *senioři chudí*, (c) krizové ubytování nebo ulice zbývá pro seniory *extrémně chudé*.

Nedá se jednoznačně říci, zda nejistotu nebo ztrátu bydlení prožívají snáze nebo hůře muži či ženy. Křehkost stáří možná poněkud zamlžila genderové rozdíly: ti i ty postrádají domov, stydí se, cítí se zranitelní fyzicky i finančně. (Podporuje náš nález tezi o *degenderizaci stáří*? (Moen, 1996)).

Z příběhů vysvítá úsilí seniorů udržet život pod kontrolou pomocí kombinace strategií, hledání alternativních cest k uspokojení potřeb. *Stories* ovšem vypovídají o značné redukci možností kontroly, o stále uvědomovaném riziku chudoby – o reflexi nekontrolovatelných externích, makrospolečenských hrozeb,[125] a zhoršení vlastního zdraví, „protože starý člověk nikdy neví, jak na tom bude" (a vůbec „kam bude jeho či její život směřovat" (Dudová, 2011: 2-4)). Strategie bydlení sahají od enormního šetření (už i na jídle, aby zbylo na nájem), přes snahu najít levnější nájemní byt, po získání alespoň dočasného, „jakéhokoli" bydlení (v ubytovně, azylovém domě). Na nízkou efektivitu strategií hospodaření a bydlení odkazují případy uvíznutí v pasti nevyhovujících bytů v deprivovaných čtvrtích. Zvláště redukovaný rejstřík strategií s sebou nese těžká, extrémní chudoba. Ti, co se vrátili z ulice, uchýlili se do azylových domů, dostali se do domu s pečovatelskou službou, se „diví, že přežili". Jejich zkušenost se zjevným bezdomovectvím zahrnuje pád na sociální dno, stigmatizaci, ohrožení osobní důstojnosti. Hovoří o nutnosti situaci zvládnout („musí") - je otázkou, zda si „uchovali zbytky vůle pro sociální

[124] (1) Úvahy o stěhování, (2) hodnocení současné rezidence a situace (*push/pull* faktory, (3) rozhodnutí o stěhování, (4) výběr mezi relokací v rámci stejné/jiné komunity, 5. odchod a jeho hodnocení (Hodge, 2008).

[125] V tom: zdražování nájmů, základních potravin, léků, zavádění nových poplatků, snižování či odebírání úlev a příspěvků pro důchodce apod.

integraci“ (Keller, 2013: 86–87), resp. patří mezi malé procento těch, kteří skutečně *chtějí* změnit svůj život (Hradecký, 2007), *umějí* a *mohou* ho změnit, a nakolik. Anebo zda se *projevem vůle k autonomii* snaží (a stejně tak i chudobou méně zasažení senioři) zakrýt před tazatelkami reprezentujícími sociální práci svoji křehkost (viz Duvouxův koncept interiorizované autonomie přenesený do české sociologie Kellerem (2013: 85)). Nápadně často zdůrazňované „musím“ může znamenat *muset se smířit se situací*.

Zdá se, a hypotéza vyžaduje ověření, že ohrožení bydlení vyvolává změnu strategií ochrany osobní identity podobně jako při působení jiných druhů rizik (např. při zhoršování zdraví ve stáří (viz Sýkorová, 2007)). Čím více se domov vzdaluje (Keller, 2013), resp. čím strmější je sestup na dráze bydlení, tím obtížnější je mít identitu pod kontrolou. Při podstatné redukci vlastních zdrojů senioři předávají kontrolu nad bydlením druhým, po jejich vyčerpání se stávají totálně závislí a kontrola je druhými přebírána. V prvním kontextu může být cílem udržet relativní autonomii, ve druhém se dostává na první místo zachování lidské důstojnosti a osobního bezpečí. Jak je zřejmé z našeho výzkumu, v podmínkách chudého či chudobou ohroženého stáří nabývá tak jak tak na významu podpora formálního systému: dávky pomoci v hmotné nouzi a pomoc s bydlením, eventuálně bezplatné poradenství. Na rodinu očividně spoléhat nelze. Jednak je řešení krize bydlení nad její síly, jednak z života seniorů často vypadla.

Bydlení nelze jednoduše přiřadit k ostatním, běžně užívaným komoditám, představuje základní lidskou potřebu. Ve stáří by měla být saturována v bytě přiměřeném nárokům starých lidí co do vybavenosti, fyzických kvalit a polohy, tj. v místě pohodlném, bezpečném, zajišťujícím soukromí, nezávislost, v dosahu potřebných obchodů a služeb, poskytujícím soukromí a současně příležitosti pro sociální integraci, sociální podporu. (Phillips et al., 2005; Hodge, 2008; Lawton, 1983) Jak vidno, pro chudší seniory je takovéto bydlení finančně nedostupné. Mnozí sotva udrželi i byty nízké kvality v rizikových čtvrtích. Ve svých příbězích nevystupují tak zřetelně coby oběti vnějších okolností (Keller, 2013), spíše pociťují nespravedlnost vzhledem ke své celoživotní angažovanosti: „mnoho let pracovali, ze svých příjmů odváděli státu nemalé daně, vychovali děti, a nyní je-staré stát nechává na holičkách“.

Uzavřeme téma provizorně tím, čím obvykle sociálně politické úvahy nad bydlením seniorů končí: výzvou k rozvoji *sociálního* (netržního) *bydlení*, které by umožnilo za nižší nájemné zajistit důstojné a vyhovující bydlení všem, kdo ze sociálních či jiných důvodů nemají přístup k bydlení na volném trhu (Lux et al., 2002). Odborníkům v sociální práci přenecháme téma jejích možností či limitů při návratu klientů-seniorů na dráhu bydlení (Hutchison, 2011) – zaslouží si pozornost přesahující rámec naší studie.

SUMMARY

The issue of housing is more and more pressing and coming to the foreground in relation to poverty – the presented monograph relates this issue to old age, or seniors. The authors have elaborated the issue within the research part of the project *Enlargement and Development of the Research Team at the Faculty of Social Studies, University of Ostrava* (ESF – OPVK, reg. no. CZ.1.07/2.3.00/ 20.0080).

The book is divided into four parts: The first three parts sum up the situation of theoretical and empirical research in the field of ageing, old age, poverty and housing. The fourth part presents seniors' housing from the perspective of the data obtained in the above mentioned research. The authors present stories of housing constructed on the basis of a data analysis of interviews with communication partners and a final story "summing up" particular narratives. The conclusion is based on the outputs of the analytical procedure according to the grounded theory.

The authors show that a housing crisis is a typical part of lives of the majority of the research participants – i.e. seniors threatened by poverty or poor seniors. It is obvious that an accumulation of unfavourable, crisis events in the course of life, or specifically in old age, increases the risk of "derailment" from the trajectory of housing and an onset or remaining on the trajectory of failure. The threat of poverty or poverty as such, together with other "losses" old age, significantly narrows the spectrum of *coping* strategies at the seniors' disposal. What becomes of essential importance in this situation is the support from the formal system.

LITERATURA

ALAN, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.

ALCOCK, P. 1997. *Understanding Poverty*. London: Macmillan.

ANDREWS, G. J., PHILLIPS, D. R. (eds.). 2005. *Ageing and Place. Perspectives, Policy, Practice*. London: Routledge.

ANTONUCCI, T. C., LANGFAHL, E. S., AKIYAMA, H. 2004. Relationships as Contexts and Outcomes. Pp. 24–44 in LANG, F. R., FINGERMAN, K. L. (eds.). *Growing Together: Personal Relationships Across The Lifespan*. Cambridge: Cambridge University Press.

BALTES, P. B., BALTES, M. M. (eds.). 1990. *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Science.* Cambridge: Cambridge University Press.

BALTES, M. M. 1996. *The Many Faces of Dependency in Old Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

BECK, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně.* Praha: Sociologické nakladatelství.

BENGTSON, V. L. 2001. Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and Family* 63, 1: 1–16.

BERGER, P. L., LUCKMANN, T. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění.* Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.

BERTAUX, D., KOHLI, A M. 1984. The Life Story Approach: A Continental view. *Annual Review of Sociology* 10: 215–237.

BIRREN, J. E. 1969. The Aged in Cities. *The Gerontologist* 9, 3: 163–169.

BURJANEK, A. 2009. Sociálně vyloučené lokality města: Názvosloví a charakteristiky. Pp. 51–67 in FERENČUHOVÁ, S., GALČANOVÁ, L., VACKOVÁ, B., HLEDÍKOVÁ, M. (eds.). *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost.* Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita.

BUTLER, R. N. 1996. Dispelling Ageism: The Cross-Cutting Intervention. Pp. 131–140 in QUADAGNO, J., STREET, D. (eds.). *Aging for the Twenty-First Century. Readings in Social Gerontology*. New York: St. Martin Press.

CSIKSZENTMIHALYI, M., ROCHBERG-HALTON, E. 1981. *The Meaning of Things. Domestic Symbols and the Self.* Cambridge: Cambridge University Press.

DANNEFER, D., UHLENBERG, P. 1999. Path of the Life Course: A Typology. Pp. 306–326 in BENGTSON, V. L., SCHAIE, K. W. (eds.). *Handbook of Theories of Aging.* New York: Springer Publishing Company, Inc.

DEL CASINO, V. J., Jr. 2009. *Social Geography. A Critical Introduction.* Chichester: Wiley-Blackwell.

DOYLE, K. O. 1992. The Symbolic Meaning of *House* and *Home*: An Exploration in the Psychology of Goods. *American Behavioral Scientist* 35, 6: 790–802.

DUDOVÁ, R. 2011. Kvalitativní výzkum životních drah: life stories a biografický výzkum. *Socioweb 11.* Dostupné na: http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/195_SOCIOWEB_11_2011.pdf.

ELDER, G. H. 1998. The life course as developmental theory. *Child development* 69, 1: 1–12.

ELDER, G., KIRKPATRICK JOHNSON, M. 2003. The Life Course and Aging: Challenges, Lessons, and New Directions. Pp. 49-81 in SETTERSTEN, R. A. Jr. (ed.). *Invitation to the Life Course: Toward New Understandings of Later Life*. New York: Baywood Publ. Comp.

ENNALS, P. 2000. At Home: An Anthology od Domestic Space. *Canadian Geographer* 44, 3: 319–320.

FEATHERMAN, D. L., SMITH, J., PETERSON, J. G. 1990. Successful Aging in Post-Retired Society. Pp. 50–93 in BALTES, P. B., BALTES, M. M. (eds.). *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Sciences.* Cambridge: Cambridge University Press.

FOX, J., BARTHOLOMAE, S., LEE, J. 2005. Building the case for financial education. *The Journal of Consumer Affairs* 39, 1: 195–214.

GAULEJAC, V. DE, LÉONETTI, I. T. 1994. *La lutte des places.* Paris: Desclée de Brouver.

GEORGE, L. 1993. Sociological Perspectives on Life Transitions. *Annual Review of Sociology* 19, pp. 353–373.

GIDDENS, A. 1992 *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.

GIERYN, T. F. 2000. A Space for Place in Sociology. *Annual Review of Sociology* 26, 1: 463–469.

GOFFMAN, E. 1961. *Encounters.* New York: The Bobbs-Merrill Company.

HAGESTAD, G. 1991. Trends and Dilemmas in Life Course Research: An International Perspective. Pp. 23–57 in HEINZ, W. (ed.). *Theoretical Advances in Life Course Research*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.

HAMM, B., JAŁOWIECKI, B. 1990. Introduction. Pp. 7–15 in HAMM, B., JAŁOWIECKI, B. (eds.). *The Social Nature of Space.* Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

HAŠKOVCOVÁ, H. 2010. *Fenomén stáří.* Praha: Havlíček Brain Team.

HENDRICKS, J., ACHENBAUM, A. 1999. Historical Development of Theories of Aging. Pp. 21–39 in BENGTSON, V. L., SCHAIE, K. W. (eds.). *Handbook of Theories of Aging.* New York: Springer Publishing Comp.

HENIG, J. 1984. Gentrification and Displacement of the Elderly: An Empirical Analysis. Pp. 170–184 in PALAN, J., LONDON, B. (Eds.). *Gentrification, Displacement and Neighborhood Revitalization.* Albany, NY: State University of New York Press.

HEŘMANOVÁ, E., KOSTELECKÝ, T. 2000. Regionální diferenciace na trhu bydlení a její příčiny. *Sociologický časopis* 36: 41–56.

HODGE, G. 2008. *The Geography of Aging: Preparing Communities for the Surge in Seniors*. Montreal & Kingston: McGill-Queen´s University Press.

HOLUB, P. 2005. OECD objevila v Česku sociální zázrak. Dostupné na: http://www.isea-cz.org/?operation=display &id=371.

HRADECKÝ, I. 2005. *Profily bezdomovství v České republice: Proč spí lidé venku a kdo jsou ti lidé. Tematická zpráva 2005.* (Zpracováno pro Evropskou observatoř bezdomovství). Dostupné na: http://nadeje.cz/vz/pslvakj05cz.pdf.

HRADECKÝ, I. a kol. 2007. *Definice a typologie bezdomovství. Zpráva o realizaci aktivity č. 1 projektu Strategie sociální inkluze bezdomovců v ČR*. Praha: Naděje, o.s.

HRADECKÁ, V., HRADECKÝ, I. 1996. Definice bezdomovectví. S. 35–42 in *Bezdomovství. Extrémní vyloučení.* Praha: Naděje.

HRAST, F. M., HLEBEC, V., KAVČIČ. M. 2012. The Social Exclusion of the Elderly: A Mixed-Methods Study in Slovenia. *Czech Sociological Review* 48, 6: 1051–1075.

HRUŠKA-TVRDÝ, L. et al. 2010. *Analýza, strategické cíle a opatření pro rozvoj bydlení statutárního města Ostravy*. Ostrava: PROCES – Centrum pro rozvoj obcí a regionů, s.r.o.

HRUŠKA-TVRDÝ, L. et al. 2011. *Opatření a řešení vybraných otázek v bytové politice statutárního města Ostrava*. PROCES – Centrum pro rozvoj obcí a regionů, s.r.o.

HRUŠKA, L. et al. 2012. *Bytová politika SMO na úrovni magistrátu a jednotlivých městských obvodů včetně rozboru financování*. Ostrava: PROCES – Centrum pro rozvoj obcí a regionů, s.r.o.

HRUŠKA, L. a kol. 2012. *Socioekonomický atlas Moravskoslezského kraje.* Dostupné na: rozvoj-obce.cz/wp-content/uploads/AtlasMSK_public.pdf.

HUTCHISON, E. D. 2011. *Dimensions of Human Behavior The Changing Life Course*. London: SAGE Publications.

CHALOUPKOVÁ, J. 2009. Výzkum životní dráhy a analýza sekvencí: možnosti studia rodinných drah. *Data a výzkum-SDA Info* 3, 2: 241–258.

JUSKANIN, M. 2011. *Rovnost žen a mužů ve zdraví – Gender Equity in Health*. Dostupné na: http://www.szu.cz/tema/podpora-zdravi/rovnost-zen-a-muzu-ve-zdravi-gender-equity-in-health.

KARCHŇÁKOVÁ, K. 2010. *Případová studie města Ostravy. (Working Papers).* Brno: FSS MU.

KEARNS, R. A., ANDREWS, G. J. 2005. Placing Ageing. Positionings in the Study of Older People. Pp. 13–23 in ANDREWS, G. J., PHILLIPS, D. R. (eds.). *Ageing and Place. Perspectives, Policy, Practice*. London: Routledge.

KELLER, J., HRUŠKA-TVRDÝ, L. 2010. Stratifikace domácností v Ostravě a nová sociální rizika. S. 89–114 in TVRDÝ, L. a kol. 2010. *Industriální město v postindustriální společnosti.* 4. díl. Dostupné na: http://accendo.cz/wp-content/uploads/IMPIS_dil04.pdf.

KELLER, J. 2013. *Posvícení bezdomovců. Úvod so sociologie domova.* Praha: Sociologické nakladatelství.

KENDIG, H. L. 1990. A Life Course Perspective on Housing Attainment. Pp. 133–156 in MYERS, D. (ed.). *Housing Demography: Linking Demographic Structure and Housing Markets*.

KENDIG, H. 2003. Directions in Environmental Gerontology: A Multidisciplinary Field. *The Gerontologist* 43, 5: 611–615.

KOSTELECKÝ, T. 1997. Regionální rozdíly na trhu bydlení. *Data & Fakta*, č. 9. Praha: SoÚ AV ČR.

KOSTELECKÝ, T. 2005. Postoje obyvatel k situaci na trhu s bydlením k bytové politice: existují v České republice „housing classes"? *Sociologický časopis* 41, 2: 253–270.

KOSTELECKÝ, T., VOJTĚCHOVSKÁ, P. 1997. Bytová situace novomanželů. *Data & fakta,* č. 7. Praha: SoÚ AV ČR.

KOSTELECKÝ, T., NEDOMOVÁ, A., VAJDOVÁ, Z. 1998. Trh s bydlením a jeho sociální souvislosti – situace v Praze a Brně. *Working Papers* 98, 1. Praha: SoÚ AV ČR.

KUCHAŘOVÁ, V. 2002. *Život ve stáří. (Zpráva o výsledcích empirického šetření).* Praha: VÚPSV.

KUCHTOVÁ, R., ČESELSKÝ, J. 2007. Bytová výstavba v Ostravě – minulost a současnost. *Urbanismus a územní rozvoj* 10, 2: 36–41.

LANGILLE-HOPPE, M., GONZALES, J., MAXEY, M., TERREL, S. 2010. What Makes You Think I'm Poor? A Qualitative Analysis of Etic and Emic Perceptions of Poverty in the Ozarks.' *Journal of Ethnographic and Qualitative Research* 4, 3: 125–138.

LAWS, G. 1997. Spatiality and Age Relations. Pp. 90–101 in JAMIESON, A., HARPER, S., VICTOR, C. (eds.). *Critical Approaches to Ageing and Later Life.* Buckingham, Philadephia: Open University Press.

LAWTON, M. P., SIMON, B. 1968. The Ecology of Social Relationships in Housing for the Elderly. *The Gerontologist* 8, 2: 108–115.

LAWTON, M. P. 1977. The Impact of the Environment on Aging and Behavior. Pp. 276–301 in SCHAIE, K. W. *Handbook of the psychology of aging*. New York: Van Nostrand Reinhold.

LAWTON, M. P. 1980. *Environment and Aging.* Monterey, CA: Brooks/Cole.

LAWTON, M. P. 1982. Competence, environmental press, and the adaptation of older people. Pp. 33–59 in LAWTON, M. P., WINDLEY, P. G., BYERTS, T. O.(Eds.). *Aging and the environment: Theoretical approaches.* New York: Springer.

LAWTON, M. P. 1983. Environment and Other Determinants of Well Being in Older People. *The Gerontologist* 23, 4: 349–357.

LAWTON, M. P. 1989. Environmental Proactivity in Older People. Pp. 15-23 in BENGTSON, V. L., SCHAIE, K. W. (EDS.). *The Course of Later Life* . New York: Springer Publ.

LAZARUS, R. S., FOLKMAN, S. 1984. *Stress, Appraisal, and Coping.* New York: Springer Publ. Comp.

LITWAK, E., LONGINO, C. F. Jr. 1987. Migration Patterns Among the Elderly: A Developmental Perspective. *The Gerontologist* 27, 3: 266–272.

LUX, M. et al. 2002. *Bydlení - věc veřejná. Sociální aspekty bydlení v České republice a zemích Evropské unie.* Praha: Sociologické nakladatelství.

LUX, M. 2005. O spokojenosti českých občanů s užívaným bydlením. *Sociologický časopis* 41, 2: 227–252.

LUX, M., BURDOVÁ, P. 2000. *Výdaje na bydlení, sociální bydlení a napětí na trhu s bydlením.* Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 2/2000. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.

LUX, M., KOSTELECKÝ, T. 2012. *Bytová politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.

LUX, M., MIKESZOVA, M. 2012. Property Restitution and Private Rental Housing in Transition: The Case of the Czech Republic. *Housing Studies* 27, 1: 77–96.

LUX, M., SUNEGA, P. 2006. Vývoj finanční dostupnosti nájemního a vlastnického bydlení. *Sociologický časopis* 42, 5: 851–881.

LUX, M., SUNEGA, P. 2010. The private rental housing in the Czech Republic: growth and …?. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 46, 3: 349–373.

LÜSCHER, K., PILLEMER, K. 1998. Intergenerational ambivalence: A new approach to the study of parent-child relations in later life. *Journal of Marriage and the Family* 60, 2: 413–425.

MAREŠ, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby.* Praha: Sociologické nakladatelství.

MAREŠ, P. 2000. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis* 36, 3: 285–297.

MAREŠ, P. 2002. Subjektivní míry chudoby. Pp. 31–63 in SIROVÁTKA, T. et al. *Monitorování chudoby v České republice*. *Úvodní studie*. Praha: VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.

MARSHALL, V. W. 1978-1979. No exit: a symbolic interactionist perspective on aging. *Journal of Aging and Human Development* 9, 4: 345-358.

MASLOW, A. 1970. *Motivation and Personality*. New York: Harper.

MASSEY, D. S. 1996. The Age of Extremes: Concentrated Affluence and Poverty in the Twenty-First Century. *Demography* 33, 4: 395–412.

MAYES, D. G., BERGHMAN, J., SALAIS, R. 2001. *Social Exclusion and European Policy: Globalisation and Welfare*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.

MIKESZOVÁ, M., LUX, M., MORISSEAU, A. 2009. Potenciální finanční nedostupnost nájemního bydlení. *Sociologický časopis* 45, 2: 315–343.

MIOVSKÝ, M. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.

MOEN, P. 1996. Gender, Age, and the Life Course. Pp. 171–187 in BINSTOCK, R. H., GEORGE, L. K. (eds.). *Handbook of Aging and the Social Science*. London: Academic Press Ltd.

MONROE, P., TILLER, V. R., O'NEIL, C. E., BLALOCK, L. L. 2007. We Make Our Ends Meet Good: Coping Strategies of Former Welfare Reliant Women. *Journal of Loss and Trauma* 12, 3: 199–221.

MUFFELS, R. J. A., FOURAGE, D. 2002. Do European Welfare Regimes Matter in Explaining Social Exclusion? Pp. 202–235 in MUFFELS, R. J. A., TSAKLOGLOU, P., MAYES, D. G. *Social Exclusion In European Welfare States*. Cheltenham: Edward Elgar Publ.

MUSIL, J. 1971. *Sociologie bydlení*. Praha: Svoboda.

MUSIL, J. 2005. Jak se formovala sociologie bydlení. *Sociologický časopis* 41, 2: 207–226.

NEŠPOROVÁ, O., SVOBODOVÁ, K., VIDOVIĆOVÁ, L. 2008. *Zajištění potřeb seniorů s důrazem na roli nestátního sektoru.* Praha: VÚPSV.

OBADALOVÁ, M. 2001. *Přístup k bydlení sociálně ohrožených skupin obyvatel*. Praha: VÚPSV.

OGG, J. 2005. Social Exclusion and Insecurity among Older Europeans: The Influence of Welfare Regimes. *Ageing and Society* 25, 1: 69–90.

O'RAND, A. 1996. The Precious and the Precocious: Understanding Cumulative Disadvantage and Cumulative Advantage over the Life Course. *The Gerontologist* 36: 230–238.

OUMLIL, A. B., WILLIAMS, A. J. 2011. Financial Services and the Elderly Poor: Development and Implementation of Sustainable Intervention Strategies. *Journal of Financial Services Marketing* 15: 274–286.

OUŘEDNIČEK, M. 2010. S Martinem Ouředničkem o podobách a proměnách měst. Dostupné na: http://respekt.ihned.cz/rozhovory/c1-40254190-s-martinem-ourednickem-o-podobach-a-promenach-mest.

PASSUTH, P., BENGTSON, V. L. 1996. Sociological Theories of Aging: Current Perspectives and Future Direction. Pp. 12–30 in QUADAGNO, J., STREET, D. (eds.). *Aging for the Twenty-First Century. Readings in Social Gerontology*. New York: St. Martin Press.

PAUGAM, S. 1991. *La disqualification sociale. Essai sur na nouvelle pauvreté.* Paris: PUF.

PEACE, S. M., HOLLAND, C., KELLAHER, L. 2005. Making Space for Identity. Pp. 188–204 in ANDREWS, G. J., PHILLIPS, D. R. (eds.). *Ageing And Place: Perspectives, Policy, Practice.* London: Routledge.

PEACE, S. M., HOLLAND, C., KELLAHER, L. 2005. The Influence of Neighborhood and Community on Well-Being and Identity in Later Life: An English Perspective. Pp. 297–315 in ROWLES, G., CHAUDHURY, H. (eds.). *Home and Identity in Late Life: International Perspectives.* New York: Springer.

PETROVÁ KAFKOVÁ, M., GALČANOVÁ, L. 2012. Stárnutí městských populací a senioři. *Demografie* 54, 2: 47–61.

PHILLIPS, E. M., SCHNEIDER, J. C., MERCER, G. R. 2004. Motivating elders to initiate and maintain exercise. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation* 85, 0: 52–57.

PHILLIPS, D. et al. 2005. Ageing and the Urban Environment. Pp. 147–163 in ANDREWS, G., PHILLIPS, D. *Ageing and Place.* New York: Routledge.

PHILLIPSON, C. 2004. Urbanisation and Ageing: Towards a New Environmental Gerontology. *Ageing & Society* 24, 6: 963–972.

PHILLIPSON, C. 2007. The ‚Elected' and the ‚Excluded': Sociological Perspectives on the Experience of Place and Community in Old Age. *Ageing & Society* 27, 3: 321–342.

PHILLIPSON, C., BERNARD, M., PHILLIPS, J., OGG, J. 2001. *The Family and Community Life of Older People: Social Support and Social Networks in Three Urban Areas*. London: Routledge.

PHILLIPSON, C., SCHARF, T. 2005. Rural and Urban Perspectives on Growing Old: Developing a New Research Agenda. *European Journal of Ageing* 2: 67–75.

PRŮŠA, L. 2010. *Poskytování sociálních služeb pro seniory a osoby se zdravotním postižením*. Praha: VÚPSV.

RABUŠIC, L. 1998. Jsou čeští senioři chudí? *Sociologický časopis* 34, 3: 303–320.

REIS, H. T., SHELDON, K. M., GABLE, S. L., ROSCOE, J., RYAN, R. M. 2000. Daily Well-Being: The Role of Autonomy, Competence, and Relatedness. *Personality and Social Psychology Bulletin* 26, 4: 419–435.

RIESSMAN-KOHLER, C. 2008. *Narrative Methods for the Human Sciences.* London: Sage Publ.

RILEY WHITE, M., KAHN, R. L., FONER, A. (eds.). 1994. *Age and Structural Lag. (Society´s Failure to Provide Meaningful Opportunities in Work, Family, and Leasure).* New York: A Wiley-Interscience Publ.

ROCHA de la, M. G. 2001. From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? The Erosion of a Survival Model. *Latin American Perspectives* 119, 28, 4: 72–100.

ROWLES, G. D. 1986. The Geography of Ageing and the Aged: Toward an Intergrated Perspective. *Progres in human Geography* 10, 4: 511–539.

ROWNTREE, B. S. 1901. *Poverty: A Study of Town Life*. London: Macmillan.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2002. Úspěšné stárnutí – leitmotiv 21. století. *Demografie* 44, 1: 43–46.

SANDOVAL, D. A., RANK, M. R., HIRSCHL, T. A. 2009. The Increasing Risk of Poverty Across the American Life Course. *Demography* 46, 4: 717–737.

SHANAHAN, M. J. 2000. Pathways to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in life course perspective. *Annual review of sociology* 26, 1: 667–692.

SCHARF, T., PHILLIPSON, C., SMITH, A., KINGSTON, P. 2002. *Growing older in socially deprived areas: Social Exclusion in Later Life.* Help the Aged, London.

SCHARF, T., PHILLIPSON, C., SMITH, A. E. 2005. Social Exclusion of Older People in Deprived Urban Communities. *European Journal of Ageing* 2: 76–87.

SCHRÖDER-BUTTERFILL, E., MARIANTI R. 2006. A Framework for Understanding Old-age Vulnerabilities. *Ageing and Society* 26, 1: 9–35.

SIXMITH, A. 1986. Independence and Home in Later Life. Pp. 338–347 in PHILLIPSON, C., BERNARD, M., STRANG, P. (eds.). *Dependency and Interdependency in Old Age.* London: Croom Helm.

SMUTEK, M. 2006. *Proměny klienta služeb sociální práce.* Hradec Králové: Gaudeamus.

SNOW, D. A., ANDERSON, L. 1993. *Down on Thein Luck. A Study of Homeless Street People*. Berkley: University of California Press.

STEINFÜHRER, A., POSPÍŠILOVÁ, J., GROHMANNOVÁ, J. 2009. Ne/nápadné proměny vnitřního města v postsocialistickém období. Pp. 129–152 in FERENČUHOVÁ, S., HLEDÍKOVÁ, M., GALČANOVÁ, L., VACKOVÁ, B. (eds.). *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita.

STRAUSS, A., CORBIN, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu. (Postupy a techniky zakotvené teorie)*. Boskovice: Albert.

SUNEGA, P., ČERMÁK, D., VAJDOVÁ, Z. 2002. *Dráhy bydlení v ČR 1960-2001. Minulá, současná a budoucí stěhování občanů ČR ve výzkumu postojů k bydlení. Sociologické texty/Sociological Papers* 02:5. Praha: SoÚ AV ČR.

SUNEGA, P. 2003. Objektivní a subjektivní hodnocení finanční dostupnosti bydlení v ČR v průběhu 90. let. *Sociologické texty/Sociological Papers* 03:5. Praha: SoÚ AV ČR.

SVOBODOVÁ, K. 2011. Demografické stárnutí a životní podmínky seniorů v České republice. S. 185-194 in *Dvacet let sociodemografické transformace. Sborník příspěvků XL. konference České demografické společnost.* Praha: ČSÚ. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/0F00395366/$File/rok_2010_xl_konf_sbornik_prispevku.pdf.

SÝKOROVÁ, D. 2007. *Autonomie ve stáří: kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.

SÝKOROVÁ, D. 2008. Prostor a věci v kontextu stáří. *Sociologický časopis* 44, 2: 401–421.

SÝKOROVÁ, D. 2010. Prostor (Město) a stáří – znovuobjevované souvislosti. *Sociální studia 7*, 3: 117–123.

SÝKOROVÁ, D. 2012. Staří lidé ve městě. Na okraj velkého tématu. *Sociologický časopis* 48, 1: 107–129.

SÝKOROVÁ, D., NYTRA, G., TICHÁ, I. 2014. Výzkum chudoby ve stáří. S. 239–262 in BAUM, D., GOJOVÁ, A. (eds.). *Výzkumné metody v sociální práci*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.

ŠIMEK, M., ŠTYGLEROVÁ, T. 2012. Perspektiva stárnutí populace České republiky. *Demografie* 54, 2: 195–202.

ŠMAUSOVÁ, G. 2002. Interpretativní sociologie. S. 92–116 in DOPITA, M. (ed.). *Konstrukce politična ze strany dětí.* AUPO, Facultas Paedagogica. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

TEMELOVÁ, J., DVOŘÁKOVÁ, N., SLEZÁKOVÁ, A. 2010. Rezidenční spokojenost seniorů v proměňujících se čtvrtích Prahy. *Sociální studia* 7, 3: 95–113.

TOMEŠ, I. 2001. *Sociální politika: teorie a mezinárodní zkušenost*. Praha: Socioklub.

TOŠNEROVÁ, T. 2002. *Ageismus. Průvodce stereotypy a mýty o stáří.* Praha: Ambulance pro poruchy paměti.

TOWNSEND, P. 1957. *The Family Life of Old People.* London: Routledge.

TRBOLA, R., SIROVÁTKA, T. 2006. *Efektivnost sociálních transferů při eliminaci chudoby v České republice*. Praha: VÚPSV, výzkumné centrum Brno.

TSAKLOGLOU, P., PAPADOPOULOS, F. 2002. Identifying Population Groups at High Risk of Social Exclusion: Evidence from the ECHP. Pp. 135–169 in MUFFELS, R. J. A., TSAKLOGLOU, P., MAYES, D. G. (eds.). *Social Exclusion in European Welfare States*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.

VAJDOVÁ, Z., BUŠTÍKOVÁ, L. 1997. Lidé na trhu s bydlením. *Data & Fakta* 20, 8: 1–4.

VAJDOVÁ, Z. 2000. Dráhy bydlení realizované prostřednictvím trhu. *Sociologický časopis* 36, 1: 57–66.

VAJDOVÁ, Z., ČERMÁK, D., SUNEGA, P. 2002. Dráhy bydlení. S. 231–262 in LUX, M. et al. *Bydlení - věc veřejná. Sociální aspekty bydlení v České republice a zemích Evropské unie.* Praha: Sociologické nakladatelství.

VAJDOVÁ, Z., KOSTELECKÝ, T. 2012. Některé souvislosti územní veřejné správy a kulturního života. S. 307–324 in PATOČKOVÁ, V., ČERMÁK, D., VOJTÍŠKOVÁ, K. a kol. *Kultura v krajích České republiky.* Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

VALENTOVÁ, B. 2005. Vývoj sociálního bydlení ve vyspělých evropských zemích a v České republice s důrazem na zacílení tohoto sektoru na určité sociální vrstvy obyvatelstva. *Sociologický časopis* 41, 2: 301–316.

VARADY, P. D., CARROZZA, M. A. 2000. Toward a Better Way to Measure Customer Satisfaction Levels in Public Housing: A Report from Cincinnati". *Housing Studies* 15: 797–825.

VAŠÁT, P. 2012. Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších. *Sociologický časopis* 48, 2: 247–282.

VEČERNÍK, J. 2005. Proměny a problémy české sociální politiky. *Sociologický časopis* 41, 5: 863–880.

VEČERNÍK, J. 2011. Empirický výzkum chudoby v českých zemích ve třech historických obdobích. *Data a výzkum – SDA Info* 5, 2: 133–146.

VESELÁ, J. 2002. *Představy rodinných příslušníků o zabezpečení péče nesoběstačným rodičům.* Praha: VÚPSV.

VIDOVIČOVÁ, L., RABUŠIC, L. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu*. Brno: VÚPSV, výzkumné centrum Brno.

VIDOVIČOVÁ, L. 2005. *Věková diskriminace – ageismus: úvod do teorie a výskyt diskriminačních přístupů ve vybraných oblastech s důrazem na pracovní trh.* Brno: VÚPSV, výzkumné centrum Brno.

VIDOVIĆOVÁ, L. 2008. *Stárnutí, věk a diskriminace: nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita.

VIDOVIĆOVÁ, L., GALČANOVÁ, L., PETROVÁ KAFKOVÁ, M., SÝKOROVÁ, D. 2013. *Senioři ve městě, město v životě seniorů*. Praha: Sociologické nakladatelství.

VOHRALÍKOVÁ, L., RABUŠIC, L. 2004. *Čeští senioři včera, dnes a zítra.* Brno: VÚPSV, výzkumné centrum Brno.

WAHL, H. W., WEISMAN, G. D. 2003. Environmental Gerontology at the Beginning of the New Millennium: Reflections on Its Historical, Empirical, and Theoretical Development. *The Gerontologist* 43, 5: 616–627.

WAHL, H. W., LANG, F. R. 2003. Ageing in Context Across the Adult Life Course: Integrating Physical and Social Environmental Research Perspectives. Pp. 1–34 in WAHL, H. W., SCHEIDT, R., WINDLEY, P. (eds.). *Aging in the Context: Socio-Physical Environments. (Annual Review of Gerontology and Geriatrics* 23). New York: Springer.

WALKER, R. 1994. *Poverty Dynamics: Issues and Examples*. Aldershot, UK: Avebury.

WRIGHT, T. 1997. *Out of Place. Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes*. New York: State University of New York.

ZAIDI, A. 2008. *Well-being of Older People in Ageing Societies.* Aldershot: Ashgate Publ.

ZAIDI, A. 2010. *Poverty risks for older people in EU countries – an update.* Policy Brief Series. Vienna: European Centre for social welfare policy and research.

Ostatní zdroje (dokumenty, statistiky):

Domov pro seniory Zlaté slunce [online]. Dostupné na: http://agenturaslunce.webnode.cz/.

Domov pro seniory Lada [online]. Dostupné na: http://domovlada.cz/.

Domov pro seniory Na Výminku, s.r.o. [online]. Dostupné na: http://www.navyminku.cz/.

Globální města přátelská k seniorům. Průvodce. 2007. Ženeva: Světová zdravotnická organizace.

Katalog sociálních služeb a souvisejících aktivit ve městě Ostrava. 2012. Statutární město Ostrava – Magistrát, Odbor sociálních věcí, školství, sportu a volnočasových aktivit.

Koncepce prevence a řešení problematiky bezdomovectví v České republice do roku 2020 [online]. 2013. Praha: MPSV. Dostupné na: http://www.mpsv.cz/files/clanky/16157/koncepce.pdf.

Občanské sdružení Nová šance [online]. Dostupné na: http://www.koblov.cz/.

Vyhodnocení plánu činnosti za rok 2012, Domov Čujkovova.

Vyhodnocení plánu činnosti za rok 2012, Domov pro seniory Kamenec.

Vyhodnocení plánu činnosti organizace za rok 2012, Domov Slunečnice.

Výroční zpráva za rok 2012, Armáda spásy v ČR.

Výroční zpráva za rok 2012, Charita Ostrava.

Výroční zpráva za rok 2012, Centrum pro zdravotně postižené Moravskoslezského kraje, o.p.s.

Výroční zpráva za rok 2012, Diecézní charita ostravsko-opavská.

Výroční zpráva za rok 2012, Slezská diakonie.

Výroční zpráva za rok 2012, Diakonie ČCE středisko Ostrava.

Výroční zpráva za rok 2012, Centrum sociálních služeb Ostrava, o.p.s.

Výroční zpráva za rok 2012, Centrum sociálních služeb Poruba, p.o.

Výroční zpráva za rok 2012, Mobilní hospic Ondrášek, o.p.s.

Zhodnocení plánu činnosti za rok 2012, Domov Korýtko.

Zhodnocení činnosti za rok 2012, Domov Sluníčko.

Zpráva o činnosti a hospodaření za rok 2012, Domov pro seniory Iris.

Zpráva z hodnocení činnosti organizace za rok 2012, Domov Slunovrat.

Nařízení vlády č. 409/2011 Sb., o zvýšení částek životního minima a existenčního minima.

Vyhláška č. 11/2000, Statut města Ostravy. Dostupné na: https://www.ostrava.cz/cs/urad/pravni-predpisy/statut-mesta-ostravy.

Zákon č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 110/2006 Sb., o životním a existenčním minimu, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů.

Demografická ročenka měst. Ostrava. Praha: ČSÚ. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/B4003AB3BC/$File/401813359.pdf.

Domácnosti seniorů. 2013. Praha: ČSÚ. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/c/6B004993AF Dudová 2011.

Důchodová statistika ČR, Moravskoslezského kraje, města Ostravy k 31. 12. 2012. Dostupné na: 3/2013-03-13-podil-predcasnych-starobnich-duchodu-z-celkoveho-poctu-starobnich-duchodu-cinil-22.htm.

Počty důchodců a poplatníků pojistného v ČR. Praha: MPSV. Dostupné na: http://www.mpsv.cz/cs/12950.

Projekce obyvatelstva České republiky 2013. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/A6003061EE/$File/402013u.pdf.

Příjmy a životní podmínky domácností 2012. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/8F001AC363/$File/30121319.pdf.

Sčítání lidu, domů a bytů 2011. Český statistický úřad.

Statistika a my. Domácnosti seniorů. Praha: ČSÚ. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/c/6B004993AF.

Statistická ročenka z oblasti důchodového pojištění 2012. Dostupné na: http://www.cssz.cz/NR/rdonlyres/27F3455C-AFD4-465B-B3E7-8A1499F7DC0D/0/SR2012.pdf.

Statistická ročenka Moravskoslezského kraje 2013. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/krajp/801011-13-xt.

Příjmy a životní podmínky domácností 2012. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/3012-13.

Projekce obyvatelstva České republiky 2013. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/t/A6003061EE/$File/402013u.pdf.

Vybrané údaje o bydlení 2012. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj/Ústav územního rozvoje. Dostupné na:http://www.uur.cz/images/2-bytova-politika-a-regenerace-sidel/vybrane-udaje-bydleni/Vybrane-udaje-bydleni-2012.pdf.

Zdravotnictví ČR 2012 ve statistických údajích. Dostupné na: <http://www.uzis.cz/publikace/zdravotnictvi-cr-2012-ve-statistickych-udajich.

Příloha 1 Sociální služby ve městě Ostrava pro seniory a osoby ohrožené ztrátou bydlení

Organizace	Zřizovatel	Kapacita	Cílová skupina
Domy s pečovatelskou službou			
Dům s pečovatelskou službou Astra	Centrum sociálních služeb Poruba, příspěvková organizace	51 bytů	senioři
Dům s pečovatelskou službou Průběžná	Centrum sociálních služeb Poruba, příspěvková organizace	80 bytů	senioři
Dům s pečovatelskou službou Novoveská	ÚMOb Mariánské Hory a Hulváky	109 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Šimáčkova	ÚMOb Mariánské Hory a Hulváky	68 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Gen. Hrušky	ÚMOb Mariánské Hory a Hulváky	28 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Odborářská	ÚMOb Ostrava Jih	168 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Horymírova	ÚMOb Ostrava Jih	159 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Hladnovská	ÚMOb Slezská Ostrava	96 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Heřmanická	ÚMOb Slezská Ostrava	74 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům zvláštního určení Gajdošova	ÚMOb Moravská Ostrava a Přívoz	90 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům zvláštního určení Dobrovského	ÚMOb Moravská Ostrava a Přívoz	22 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Lidická	ÚMOb Vítkovice	39 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům zvláštního určení Ocelářská	ÚMOb Vítkovice	10 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Hrabová	ÚMOb Hrabová	53 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Bartovice	ÚMOb Radvanice a Bartovice	30 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Bělásek	ÚMOb Nová Bělá	18 bytů	senioři, mladí manželé
Dům s pečovatelskou službou Stará Bělá	ÚMOb Stará Bělá	11 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Polanka nad Odrou	ÚMOb Polanka nad Odrou	9 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Dům s pečovatelskou službou Michálkovice	ÚMOb Michálkovice	8 bytů	senioři, osoby se zdravotním postižením
Celkem		**1 123 bytů**	
Pobytové sociální služby pro seniory			
Domovy pro seniory			
Domov pro seniory Čujkovova	Statutární město Ostrava	245 míst	senioři
Domov pro seniory Iris	Statutární město Ostrava	108 míst	senioři, osoby se zdravotním postižením starší 40 let
Domov pro seniory Korýtko	Statutární město Ostrava	226 míst	senioři
Domov pro seniory Kamenec	Statutární město Ostrava	197 míst	senioři
Domov pro seniory Slunečnice	Statutární město Ostrava	328 míst	senioři
Domov pro seniory Sluníčko	Statutární město Ostrava	122 míst	senioři
Domov pro seniory Slunovrat	Statutární město Ostrava	69 míst	senioři
Charitní dům sv. Václava	Charita Ostrava	56 míst	senioři, osoby s chronickým onemocněním, osoby s jiným zdravotním postižením
Charitní dům sv. Alžběty	Charita Ostrava	46 míst	senioři, osoby s chronickým onemocněním, osoby s jiným zdravotním postižením
Na Výminku, s.r.o.	právnická osoba	36 míst	senioři
Domov pro seniory Zlaté Slunce	Agentura Slunce, o.p.s.	62 míst	senioři, osoby se zdravotním postižením
Domov pro seniory Lada	Nataša Laskovská	32 míst	senioři
Celkem		**1 527 míst**	
Domovy se zvláštním režimem			
Domov Přístav	Armáda spásy v ČR	44 míst	senioři, osoby bez přístřeší, osoby v krizi, osoby s chronickým onemocněním
Domov Přístav II	Armáda spásy v ČR	29 míst	osoby bez přístřeší starší 26 let, osoby se sníženou soběstačností, osoby s chronickým onemocněním
Domov Čujkovova	Statutární město Ostrava	56 míst	senioři, osoby se zdravotním postižením
Domov Korýtko	Statutární město Ostrava	33 míst	senioři s chronickým duševním onemocněním
Domov Sluníčko	Statutární město Ostrava	64 míst	senioři s chronickým duševním onemocněním
Domov Slunečnice	Statutární město Ostrava	72 míst	senioři s chronickým duševním onemocněním
Domov Slunovrat	Statutární město Ostrava	32 míst	senioři s chronickým duševním onemocněním
Domov Magnolie	Statutární město Ostrava	75 míst	ženy od 27 let s demencí
Celkem		**405 míst**	

Pobytové sociální služby pro osoby ohrožené sociálním vyloučením a sociálně vyloučené			
Azylové domy			
Charitní dům sv. Františka, azylový dům	Charita Ostrava	42 míst	muži bez přístřeší starší 18 let
Azylový dům, Centrum sociálních služeb Armády spásy	Armáda spásy v ČR	56 míst	muži bez přístřeší starší 18 let
Azylový dům pro muže Palackého	Centrum sociálních služeb Ostrava, o.p.s	21 míst	muži bez přístřeší starší 18 let
Azylové zařízení	Centrum sociálních služeb Poruba, p.o.	25 míst (6 míst ženy, 19 míst muži)	osoby bez přístřeší starší 18 let
Azylový dům	Občasnké sdružení Nová šance	20 míst	muži bez přístřeší starší 18 let po propuštění z výkonu trestu
Azylový dům, Centrum sociálních služeb pro ženy a matky s dětmi	Armáda spásy v ČR	62 míst	ženy od 18 let bez přístřeší, matky od 18 let s dětmi bez přístřeší od 0 do 15 let
Azylový dům Debora pro ženy a matky s dětmi	Diakonie ČCE Ostrava	15 míst	ženy od 18 let bez přístřeší, matky od 18 let s dětmi bez přístřeší od 0 do 18 let
Celkem		**241 míst**	
Ambulantní sociální služby pro osoby ohrožené sociálním vyloučením a sociálně vyloučené			
Nízkoprahová denní centra			
Nízkoprahové denní centrum, Centrum sociálních služeb Armády spásy	Armáda spásy v ČR	60 míst	osoby bez přístřeší starší 18 let
Charitní dům sv. Benedikta Labre	Charita Ostrava	758 uživatelů v roce 2012	osoby bez přístřeší starší 18 let
Noclehárny			
Noclehárna, Centrum sociálních služeb pro ženy a matky s dětmi	Armáda spásy v ČR	14 míst	ženy bez přístřeší starší 18 let
Noclehárna, Centrum sociálních služeb Armády spásy	Armáda spásy v ČR	80 míst	muži bez přístřeší starší 18 let
Charitní dům sv. Františka, noclehárna	Charita Ostrava	26 míst	muži bez přístřeší starší 18 let
Celkem		**120 míst**	

Ambulantní sociální služby pro seniory a pro osoby ohrožené sociálním vyloučením a sociálně vyloučené			
Sociální poradenství			
Poradenské a informační centrum	Diecézní charita ostravsko-opavská	847 intervencí v roce 2012	senioři, imigranti a azylanti, osoby bez přístřeší, osoby, které vedou rizikový způsob života nebo jsou tímto způsobem života ohroženy, osoby v krizi, osoby žijící v sociálně vyloučených komunitách, rodiny s dítětem/dětmi,
Poradna pro osoby se zdravotním postižením	Centrum pro zdravotně postižené Moravskoslezského kraje, o.p.s	549 intervencí v roce 2012	senioři, osoby se zdravotním postižením
Poradna Charity Ostrava	Charita Ostrava	651 uživatelů v roce 2012	osoby starší 15 let v obtížné životní situaci
Občanská poradna Ostrava	Slezská diakonie	18 intervencí týdně	senioři, osoby žijící v sociálně vyloučených komunitách, rodiny s dítětem/dětmi
Charitní hospicová poradna	Charita Ostrava	1247 intervencí v roce 2012	osoby s chronickým onemocněním, osoby s jiným zdravotním postižením, senioři, osoby v krizi
Sociální poradna a poradna pro pozůstalé	Mobilní hospic Ondrášek, o.p.s	220 intervencí v roce 2012	osoby v krizi

Příloha 2 Seznam komunikačních partnerů

R	Rodinný status/ Věk	Rodičovský status	Vzdělání	Aktuální rezidenční status
1.	vdova/66 Marie	1 dítě	vyučená bez maturity (M)	Domov se zvláštním režimem (pro osoby bez přístřeší 50+) Samostatný pokoj (cca 6 m²). Výdaje na bydlení (vč. služeb): hrazeny ze sociálních dávek. Zůstává kapesné 500 Kč.
2.	vdova/66 Jana	1 dítě	střední + M	Domov se zvláštním režimem (pro osoby bez přístřeší 50+) Samostatný pokoj (cca 16 m²). Výdaje na bydlení (vč. služeb): hrazeny ze sociálních dávek. Zůstává kapesné 500 Kč.
3.	rozvedená/71 Eva	1 dítě (druhé zemřelo)	střední bez M	Dům s pečovatelskou službou (DSP). Byt s regulovaným nájmem 1+kk (pokoj cca 37 m², Výdaje na bydlení: cca 2 300 Kč, nájem tvoří polovinu z celkových příjmů.
4.	rozvedená/72 Hana	1 dítě (druhé zemřelo)	střední bez M	Dům s pečovatelskou službou Byt s regulovaným nájmem 2+kk Výdaje na bydlení: 3 500 Kč + doplatek 1000 Kč. Výdaje na bydlení tvoří polovinu z celkových příjmů.
5.	vdova/71 Anna	1 dítě	střední bez M	DSP Byt s regulovaným nájmem 2+kk. Výdaje na bydlení: 3 200 Kč, tvoří 3/4 z celkových příjmů.
6.	vdovec/87 Jiří	1 dítě	střední + M	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
7.	vdova/89 Lenka	1 dítě	základní	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
8.	vdova/82 Věra	1 dítě	vyučena + M	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
9.	vdovec/68 Jan	1 dítě (druhé zemřelo)	vyučený + M	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
10.	vdova/70 Kateřina	2 děti	střední + M	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
11.	vdova/63 Lucie	1 dítě	střední bez M	DPS Byt s regulovaným nájmem 2+kk (49 m²) Výdaje na bydlení: 4 026 Kč, tvoří více než polovinu z celkových příjmů.
12.	vdova/88 Alena	2 děti	vyučen bez M	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
13.	vdova/72 Petra	1	střední + M	DPS byt 1+1
14. 15.	manželé/? Jaroslava Petr	3 děti	Ž: základní, M: vyučen bez M	DPS Byt s regulovaným nájmem 2+1
16.	vdova/83 Veronika	2 děti	střední + M	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
17.	rozvedená/63 Martina	4 děti	střední bez M	DSP Byt s regulovaným nájmem 2+kk (38 m²). Výdaje na bydlení: 3 600 Kč, tvoří polovinu z celkových příjmů.
18.	vdova/78 Jitka	2 děti	střední + M + nadstavba	DPS Byt s regulovaným nájmem 2+kk. Výdaje na bydlení: 4 500 Kč (+ 670 Kč obědy)
19.	vdova/67 Ludmila	1 dítě	nedokončené základní	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1
20.	rozvedená/73 Helena	1 dítě	střední bez M	Byt soukromého vlastníka, tržní nájemné. 1+0, cca 12 m². Výdaje na bydlení: 5 900 Kč, tvoří více než polovinu z celkových příjmů.
21.	rozvedená/61 Michaela	2 děti	střední + M	DPS Byt s regulovaným nájmem 2+kk (cca 24 m². Výdaje na bydlení: 4 000 Kč.
22.	rozvedený/61 Josef	1 dítě	základní	Azylový dům Pokoj cca 12 m². Výdaje na bydlení: 2 100 Kč. (se stravou 4000 Kč) Po zaplacení noclehu, stravy a pojištění zbude méně než 1 000 Kč.
23.	ženatý, nežije s manželkou/63 Pavel	2 děti (nezletilé)	vyučený bez M	Azylový dům Pokoj cca 12 m². Výdaje na bydlení: 5 400 Kč (vč. obědů). Po zaplacení ubytování, obědů a pojištění zůstane 1 200 Kč.
24.	ženatý, nežije s manželkou/63 Jaroslav	2 děti („vyženěné“)	vyučený bez M	Azylový dům Pokoj sdílí se 2 spolubydlícími.
25.	vdova/92 Tereza	1 dítě (dvě zemřely)	střední	Domov pro seniory, Sdílí pokoj s jednou klientkou. Výdaje na bydlení: nemá přehled („platí se to z důchodu“)
26.	svobodný/66 Martin	bezdětný	vyučen bez M	Byt v osobním vlastnictví 3+1 sdílený se dvěma spolubydlícími. Výdaje na bydlení: 10 000 Kč
27.	rozvedená/75 Zdeňka	2 děti	střední bez M	DPS Byt s regulovaným nájmem 1+1. Výdaje na bydlení: 4 457 Kč.
28.	rozvedená/63 Ivana	2 děti	střední + M	Byt v osobním vlastnictví syna. Odmítla sdělit velikost bytu a výši nákladů na bydlení. V rozhovoru zdůraznila, že nepociťuje nedostatek finančních prostředků (pobírá vdovský důchod, na starobní penzi nemá nárok – většinu života byla „v domácnosti“).

Dráhy bydlení Ludmily a Ivany se nepodařilo rekonstruovat – odmítly nahrávání rozhovorů, Ivana nebyla ochotná poskytnout podstatné informace.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha 1 Sociální služby ve městě Ostrava pro seniory a osoby ohrožené ztrátou bydlení 62
Příloha 2 Seznam komunikačních partnerů 66

SEZNAM TABULEK

Tabulka 1 Střední délka života a zdravá délka života ve věku 65 let 11
Tabulka 2 Index stáří a indexy ekonomického zatížení (projekce) 12
Tabulka 3 Vzdělanostní struktura seniorské populace ČR 13
Tabulka 4 Důchodová statistika ČR, Moravskoslezského kraje, města Ostravy k 31. 12. 2012 18
Tabulka 5 Osoby ohrožené chudobou v letech 2007–2012. Příjmová chudoba osob ve věku 65+ 18
Tabulka 6 Počet a hodnota vyplacených dávek státní sociální podpory v Moravskoslezském kraji 21
Tabulka 7 Vývoj počtu exekučních srážek z důchodů (2006–2013) 25
Tabulka 8 Teoretické domény bezdomovství a vyloučení z bydlení 27
Tabulka 9 Typy bydlení seniorů 28
Tabulka 10 Náklady domácností seniorů na bydlení 29
Tabulka 11 Obydlené byty podle právního důvodu užívání bytu (Moravskoslezský kraj) 31
Tabulka 12 Počet navrhovaných nízkonákladových a vícestupňových bytů 32
Tabulka 13 Velikost a struktura souboru seniorů 37

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obrázek 1 Senioři v Ostravě 14
Obrázek 2 Průměrný věk v městských obvodech Ostravy 15
Obrázek 3 Průměrná výše starobního důchodu v Moravskoslezském kraji (2007–2012) k 31. 12. 2012 20
Obrázek 4 Sociální služby pro seniory ohrožené ztrátou bydlení v Ostravě 34
Obrázek 5 Dráhy bydlení komunikačních partnerů a partnerek 50

BYDLENÍ V KONTEXTU CHUDOBY A STÁŘÍ.

Tento text, **Bydlení v kontextu chudoby a stáří**, vznikl v rámci projektu Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií CZ.1.07/2.3.00/20.0080.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Autoři: doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Mgr. Gabriela Nytra, Mgr. Ing. Iva Tichá

Recenzenti: doc. PhDr. Helena Kolibová, CSc., Mgr. Lucie Galčanová, Ph.D.

Místo a rok vydání: Ostrava 2014
Tisk: Lukáš Pracný
Jazyková korektura: Mgr. Anna Beránková
Náklad: 100 ks
Vydavatel: Ostravská univerzita v Ostravě
Vydání: první
Počet stran: 70

© Dana Sýkorová, Gabriela Nytra, Iva Tichá, 2014
© Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

ISBN 978-80-7464-493-1